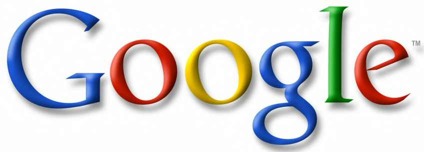
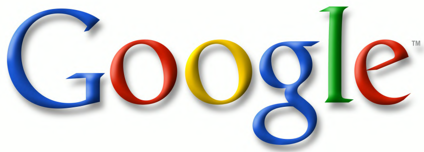

ANALECTA BIBLIOGRAPHICA

BOGHISTORISKE UNDERSØGELSER

AF

H. O. LANGE
OVERBIBLIOTHEKAR VED DET KONGELIGE BIBLIOTHEK

KJØBENHAVN
GRÆBES BOGTRYKKERI
1906

ANALECTA BIBLIOGRAPHICA

I ANLEDNING

AF

DET KONGELIGE BIBLIOTHEKS

INDFLYTNING I DETS NYE BYGNING

UDGIVET AF BIBLIOTHEKET

ANALECTA BIBLIOGRAPHICA

BOGHISTORISKE UNDERSØGELSER

AF

H. O. LANGE
OVERBIBLIOTHEKAR VED DET KONGELIGE BIBLIOTHEK

KJØBENHAVN
GRÆBES BOGTRYKKERI
1906

B

FORORD

DER kunde vel have været Grund til at fejre den Begivenhed, der har givet Anledning til dette lille Skrifts Fremkomst, ved en baade fra Formens og Indholdets Side betydeligere Publikation. Det kongelige Bibliotheks Flytning fra den Bygning, der opførtes til det af dets kongelige Grundlægger FREDERIK III, og hvor det i omtrent halvtredie Hundrede Aar har været til Huse under skiftende Skæbner, til den nye Bygning, som Nationen har beredet for sin største Bogskat, betegner jo en ny Epoke i dets Historie. Et stort og ærefuldt Afsnit er nu afsluttet, og et nyt skal begynde.

I mange Henseender vil Fremtiden ikke blive Fortiden lig. Uden Tvivl vil Bibliotheket faa en stadig voxende Betydning for vort Folks Aandsliv, større og større Kredse ville forstaa, hvilke Oplysningskilder der her oplades, og ville vinde Forudsætninger til at øse af dem. Men Fortiden har havt et Syn paa Bibliothekets Tarv, som vor Tid ikke kan dele, og det er tvivlsomt, om vi i vore Dage kunne faa Raad til at se med samme Øjne som Fortiden. Bøger vurderes nu — og maa vurderes — i de offentlige Bibliotheker efter deres Nytte og Betydning for

Kundskabstilegnelsen og for Videnskaben; den bibliofile Betragtning af Bogen som Bog faaer ikke Lov til at raade; dertil er Trangen til de nyttige Bøger for stor, og Midlerne til at afhjælpe Trangen for smaa. Fortiden har, uden Tvivl i langt højere Grad end vi formaa, sørget for, at de kommende Slægter med Taknemlighed og Beundring ville dvæle ved den Arv, som blev dem overgivet fra Fædrene. I en vis Henseende maa man sige, at Bibliothekets Guldalder var det attende Aarhundrede, da det var paa Højde med Europas ypperste Bogsamlinger, da THOTT, SUHM og HIELMSTIERNE berigede det med deres enestaaende Bogskatte, da GRAM, ERICHSEN og MOLDENHAWER ofrede det deres bedste Kraft og Flid. Da samledes der Bogskatte, hvis Mage der aldrig mere vil blive Lejlighed til at erhverve, da ophobedes der literære Forraad, som sene Tider kunne tære paa, og som mere og mere ville erkjendes at være Bibliothekets Pryd.

De store Bibliotheker maa ganske naturligt blive Arnestederne for de bibliografiske Studier baade for den beskrivende og den historiske Bibliografi. Ogsaa i denne Henseende har det kongelige Bibliothek Traditioner, der bør holdes i Ære. Der er en Række Opgaver baade paa den nationale og den internationale Bibliografis Omraade, der vente paa deres Løsning, og hvortil Bibliotheket kan yde det væsentligste eller dog et meget betydeligt Materiale. Forhaabentlig vil der aldrig hos dem, hvis Livsgjærning det bliver at færdes blandt Bibliothekets Bogskatte, savnes Aand, der er vaagen overfor disse Opgaver, og Mod og Selvfornægtelse til at tage dem op.

Selv om det vilde have været ønskeligt at fejre den nye Bibliotheksbygnings Aabning med et anseeligere Festskrift, vil

det vistnok indrømmes, at Emnets Art er passende for Anledningen. Disse Bidrag til den historiske Bibliografi omhandle dels en Række yderst sjældne Bøger af Bibliothekets Rigdomme og dels en Del af de ældste Bogtrykkeres Virksomhed i og for Danmark. Jeg kan her give Meddelelser om en hel Række Tryk af national Interesse, som hidtil ikke have været kjendte, og enkelte af disse har jeg i de sidste Aar havt den Glæde at kunne erhverve for Bibliotheket.

Disse Afhandlinger ere paa en Maade kun Brudstykker af et større Hele, thi de Studier og Efterforskninger, af hvilke de ere fremgaaede, have med Nødvendighed maattet udstrække sig til hele det nordtyske Bogtrykkeris Historie. Vanskelighederne ved at samle Originalmaterialet og faa det undersøgt, spredt som det er i mangfoldige Bibliotheker, ere saa store, at man kun med Bæven beslutter sig til at slutte saadanne Undersøgelser og slaa Resultaterne fast. Det er mig en kjær Pligt her at udtale min oprigtige Tak til de mange, hvis Imødekommenhed har bidraget til, at jeg dog har kunnet bringe denne Del af mine Undersøgelser til en foreløbig Afslutning. Disse Herrers Navne ville findes paa de paagjældende Steder. Ligeledes maa jeg bringe Regjering og Rigsdag min Tak for den Bevilling, der har sat Bibliotheket i Stand til at udsende dette Skrift.

Gjentofte d. 31. Oktober 1906.

H. O. LANGE.

JOHAN SNELL

DENNE Bogtrykker, hvem det første Tryk udført i Danmark skyldes, har kun efterladt sig to positive Vidnesbyrd om sit Liv. I Slutningsskriften til den lille Bog, som udgik fra hans Presse under hans Ophold i Odense, siger han: **Finit descriptio obsidionis urbis rhodie. per venerabi|lem virũ iohannẽ snel artis impressorie magistrum in otto|nia impressa Sub anno dñi 1482.|** I den første daterede Bog, der er trykt i Sverrig, *Dialogus creaturarum moralizatus*, som Snell trykte i Stockholm 1483, lyder Slutningsskriften saaledes: **Impressus per Johãnem snell | artis imp̃ssorie magrũ. in stock|holm inceptus et munere dei finitus est. Anno dñi | M. cccc. lxxxiij. Mensis decẽbris In vigilia thome. |**

Naar man nu yderligere betænker, at der ikke er fremdraget et eneste archivalsk Vidnesbyrd om Johan Snells Virksomhed hverken i Udlandet eller her i Norden, saa forstaaer man, at det har været et yderst taaget Billede, som man paa Grundlag af disse to Bøger har kunnet danne sig om den Mand, der bragte Bogtrykkerkunsten til Norden, og om hvem man derfor gjærne vilde vide nærmere Besked.

De første, der nærmere have beskjæftiget sig med Johan Snell, som J. O. ALNANDER[1] og REUTERDAHL[2] formodede, at han var en Tysker; de gav intet Bevis for denne Antagelse, men de ledede sandsynligvis

[1] Hist. artis typogr. in Suecia. 1722, S. 28—29.
[2] Svenska Kyrkans Historia. III, 2, S. 466.

af den Tanke, at Bogtrykkerkunsten saavel som de fleste andre Kulturfrembringelser bragtes til Norden over Tyskland og gjennem Tyskere.

BRUUN[1] mente af den Types Snit, som Snell anvendte i Dialogus creaturarum, og af Navnet Snell at kunne slutte, at han var en Hollænder, og til denne Opfattelse sluttede KLEMMING[2] sig. I en Afhandling fra 1892[3] har jeg i Modsætning hertil paavist, at Navnet Snell i det 14de og 15de Aarhundrede var almindelig udbredt i hele Nordtyskland, hvor den plattyske Sprogform var den herskende, og at Johan Snell var en Tysker.

Denne Opfattelse af hans Nationalitet byggede jeg desuden paa en Paavisning af tre andre Tryk, som jeg ad Typesammenligningens Vej mente at kunne tilskrive Joh. Snell under hans Virksomhed i Nordtyskland før hans Odenseophold. Siden den Tid har jeg stadig havt Opmærksomheden henvendt paa Johan Snell, og en Del heldige og overraskende Fund sætter mig nu i Stand til at tage min Undersøgelse fra 1892 op paa en bredere Basis og at give et Billede af Johan Snells ganske betydelige Virksomhed.

Vort Udgangspunkt i Undersøgelsen er den gothiske Texttype, som han anvendte i *Caorsins* Bog om Rhodus' Belejring. Den er ikke funden i nogen anden Bogtrykkers Besiddelse, og naar den derfor kan paavises i andre Tryk, er der stor Sandsynlighed for, at vi have med Produkter af Johan Snells Presse at gjøre. Denne Type paaviste jeg[4] i et defekt Breviar for Odense Stift, som BRUUN[5] henfører til et ikke nærmere bestemt Trykkeri i Lübeck. Denne Bog skal jeg senere udførligere beskjæftige mig med. Foreløbig skal kun anføres de særlige Grunde for at tilskrive Johan Snell denne Bog. Det viser sig, at Skriftkolonnens Højde og Bredde er den samme i begge Bøger, og at i begge

[1] Aarsber. og Meddel. fra det st. kgl. Bibl. I, S. 13.

[2] Sveriges Bibliografi. S. 6.

[3] Johan Snell. (Hist. Tidskr. 6. R. III, S. 627—642; ogsaa i Særtryk Kb 1892.) Smlgn. S. 635.

[4] Anf. Skr. S. 628.

[5] Anf. Skr. I, S. 16—17.

ere Signaturerne anbragte tilvenstre for Sidens Midtlinie, hvilket er en Praxis, der er temmelig enestaaende.

I Odense Breviaret findes foruden Caorsin-Typen anvendt en anden Type, en mindre gothisk Texttype af et meget karakteristisk Snit. Denne Type kan da blive en Vejledning til at finde nye Tryk udgaaede fra Johan Snells Presse.

Jeg kunde i den ovenfor nævnte Afhandling allerede paavise to Bøger, som jeg saaledes kunde tilskrive Johan Snell, og senere er deres Tal forøget.

1. *Sixtus IV's Bulle mod den tyske Ordens Stormester Berndt van der Borch. U. St. 1480. 4°.*

14 Blade. Uden Signaturer [1[8], 2[6]], 29—34 Linier. Skriftkolonnens Størrelse 132 × 87 mm. Type 1 og 2.

Bl. 1 a: Bulla ſpoliacionis iniuriarũ deuaſtacioñ caſtroꝛum | et captiuacioñ Archiepi̅ prepoſiti decani ⁊ canonicoꝛuꝫ | et aliaꝝ pſonarũ ſãcte Rigeñ eccleſie p fratrẽ bernardũ | de boꝛch magiſtrũ ⁊ Symonẽ de boꝛch Epm venalieñ (!) | Cõmendatoꝛes pceptoꝛes ⁊ cet̃os frẽs oꝛdĩs theotonico|rum in liuonia degentes Anno lxxix. decima die marcij | põtificat9 dnĩ nrĩ Sixti pape quarti anno viij Inſtãte ve|nerabili viro dño magiſtro degenhardo hillebolt cano|nico ⁊ procuratoꝛe eccleſie rigenſ memoꝛate ⁊c. || Sixtus Epũs ſeruus ſeruoꝛum dei venerabilibus | *etc. Bl. 14 b, L. 8*: Placet domino noſtro pape pꝛo ſecunda parte cõmiſſi|onis huius Audiant et referãt Cardinales ſupꝛadicti |

Bibl. Thott. VII, S. 227, Nr. 2762, derefter PANZER IV, S. 464 og HAIN 14804; LANGE, Anf. Skr. S. 631—32. — Kjøbenhavn, K. B.

Bogen indeholder foruden Sixtus IV's Bulle af 19. Aug. 1479[1] to pavelige Resolutioner i Anledning af den tyske Ordensmesters Overgreb mod Erkebiskop Silvester af Riga. Den sidste er fra December 1479, saa Bogen kan ikke være trykt før i Begyndelsen af Aaret 1480.

Bogen er trykt med den omtalte mindre Texttype, som vi ville kalde Type 1 eller Weigel-Typen efter den Bog, som nu skal omtales; Type 2

[1] Optrykt efter den haandskrevne Original i Codex diplom. Regni Poloniæ. V. 1759, S. 146—153.

anvendes i Ordet Sixtus Bl. 1 a; den er en mindre Missaltype, som vi senere skal dvæle ved. Bogen er ikke godt trykt, Udslutningen er mangelfuld, Trykket er ujævnt, og Farven er snart graa og snart dybsort.

2. *Nic. Weigel, Clavicula indulgentialis. U. St. 1480. 2°.*

42 Bl. Uden Signaturer [1^{10}, $2—5^{8}$], 2 Spalter, 48 Linier. Skriftkolonnens Størrelse 196 × 125 mm. Type 1 og 2.

Bl. 1 a, Sp. 1: **Qui me nõ voluit nũ|ꝙ feliciter ſoluit:.|| In:cipit clauicula indulgẽtialis et ab|ſolutõis ſacerdotalis ſcꝫ abbꝛeuiatuꝫ| latiſſime ſũme veneãbil' Nicõ weigel|ſacre theologie baccalarij foꝛmati:| ualidiſſimi theologi de indulgẽtia ple|naria ad Johannem eꝑm Mijſſneñ| ſacre theologie pꝛofeſſoꝛem tpe con|cilij baſilienſ Anno ꝑpi M. cccc. xli:|...**
Bl. 42 b, Sp. 2, L. 41: **ctuarium dei. idest in ſcripturas ꝛc.|| finis eſt Deo gra/|tias Sub annis do/|mini Milleſimo/|quadringẽteſimo/|octuageſiõ Amen/|**

PANZER IV, S. 24. HAIN 16154. = 5403. LANGE, Anf. Skr. S. 632—33. PROCTOR, Suppl. for 1900, 2665 A. — Kjøbenhavn, K. B.

Denne Bog er betydelig bedre trykt end den første. Type 2 anvendes i de to første Linier Bl. 1 a, Sp. 1 samt i Kapiteloverskrifterne. Det er aabenbart, at Bogtrykkeren kun har ejet et temmelig tarveligt Udvalg af denne Type. Paa to Steder (Bl. 16 a, Sp. 1 og Bl. 18 b, Sp. 2) har han benyttet et tilfilet **f** som **S**; han synes heller ikke at have ejet et **Q**, som saadant benytter han alle de 3 Steder, hvor denne Type forekommer, et tilfilet O. (Bl. 1 a, Sp. 1, Bl. 20 a, Sp. 2, Bl. 26 a, Sp. 1.)

3. *Johannes de Cardona, Afladsbrev. 1481.*

27 Linier, Skriftkolonnens Størrelse 193 × 111 mm. Type 1 og 2.

L. 1: **Frateꝛ iohannes de Cardona ordinis hoſpitalis ſancti Jo:hannis iheroſolimitani baiuliuꝰ maioꝛiceñ Reuerẽdiſſimi|dñi magiſtri ꝛ ſacri Cõuentꝰ Rhodi locũtenẽs ac Cõmiſſariꝰ. A ſcĩſſimo ĩ ꝑpo prẽ ꝛ dño nrõ dño|Sixto ...**

L. 15: **... Datum die|(martis) Menſis (ſepte..) Anno dñi Mille:ſimoquadꝛingenteſimooctuageſimopꝛimo|Foꝛma abſolutionis|** *L. 27*:

ꝯ maioricēn Reuerēdissimi
o i xp̄o prē ⁊ dño nrō dño
postes i defensiōem Insule
bis i xp̄o Dn̄s Johannes
euereris ac huic scē. ⁊ ne/
spiciūt/ad exauditōis grāz
secularē/vel cuiusuis ordi
criīnibꝫ. excessibꝫ. ⁊ delictis
lēda. Iniectōis manuū in
vel cuiusuis offense. inobe
ijs vero nō reseruatis/totiēs
oīm pctōꝝ tuoꝝ de quibꝫ
gentiā oīmodā auctoritate
ur. in hac pte indulgemus
cgz mādauimus. Datū die

oritate eiusdē ⁊ btōꝝ Petri
o excōmunicatōis Ac alijs
grauibꝫ ⁊ enormibꝫ etiā se
. ⁊ restituo te gremio ⁊ vni

datur.
endo a te omnē inabilitatis

ticulo tibi ↄferēdā reseruo.

Si tñ ab hac egritudine nõ decesseris. plenariã remissiõez ꝛ indulgentiã. eadẽ auctoritate ĩ mortis articulo tibi ꝯferẽdã (!) reseruo. |

Kjøbenhavn, Nationalmusæets 2. Afdeling.

Det her beskrevne Afladsbrev blev jeg opmærksom paa ved at gjennemgaa de i Nationalmusæets anden Afdeling opbevarede Afladsbreve. Det blev mig strax klart, at vi her havde Joh. Snells Type 1 og 2 for os. Dette Exemplar, der er trykt paa Pergament, er allerede tidligere beskrevet af R. NYERUP[1], men han har ikke fundet noget mærkeligt ved det. Blanketten bærer Aarstallet 1481 trykt, og den er udfyldt for en *Domino Johanni* og med Datoen *die martis Mensis septe* ... Bladets Herkomst kan ikke paavises, men det er vel sandsynligt, at dette Afladsbrev er udstedt her i Danmark.

Af dette Afladsbrev existerer der 4 Trykvarianter, alle udførte med de samme Typer men alle indbyrdes forskjellige.

I det kongelige Bibliothek i Berlin findes med Signaturen *Libr. in membr. impr. qu. 59* en uudfyldt Blanket af dette Afladsbrev trykt paa Pergament. Efter at Dr. I. COLLIJN i Upsala havde gjort mig opmærksom paa dette Blads Existens, fik jeg det ved Direktor Professor Dr. SCHWENKES Velvilje sendt til Kjøbenhavn til nærmere Undersøgelse. Det har ligesom vort Exemplar 27 Linier og Skriftkolonnens Størrelse er ogsaa den samme, men det har forskjellige Satsvarianter. Jeg anfører her Slutningen af de tre første Linier: *L. 1*: **Reuerẽdissi-** | *L. 2*: **do** | *L. 3*: **defensio** |.

I det kongelige Bibliothek i Hannover findes ogsaa et Afladsbrev paa Papir trykt 1481, der er udfyldt d. 28. August for *Alheide Hartungk*[2]. Det har 28 Linier. Ved Overbibliothekar Dr. E. BODEMANNS elskværdige Hjælp fik jeg udført et Fotografi af dette Blad, og det viste sig da, at det var en Satsvariant af det samme Afladsbrev udført med de samme to Typer. *L. 1* slutter med **Reuerẽdissi-** | *L. 2* med **et** | og *L. 3* med **in de** |.

Endelig fandt jeg i det hertugelige Bibliothek i Wolfenbüttel et

[1] Antiqvariske Annaler. III. 1820, S. 230—32.

[2] E. Bodemann, Xylographische und typographische Incunabeln der Kön. öff. Bibliothek zu Hannover. 1866, S. 42, Nr. 28.

uudfyldt Exemplar paa Papir af dette Afladsbrev med 27 Linier med følgende Inddelinger af de første tre Linier: Reuerẽdissimi | ... Si|xto ... Rho|di ...

Jeg har omtalt disse fire Blade som Satsvarianter af samme Afladsbrev. Man kunde jo være tilbøjelig til at opfatte dem som Exemplarer af fire forskjellige Oplag, og dog troer jeg, at disse Varianter maa forklares paa en anden Maade. MADDEN[1] fandt et Blad, paa hvilket der var trykt fire Texter af et Afladsbrev, hvoraf to og to vare identiske, medens de to Grupper vare indbyrdes afvigende ved enkelte typografiske Varianter. De vare fordelte paa Bladet, som følgende Skema viser:

ᗺ	∀
A	B

Texten er altsaa sat dobbelt, velsagtens, som MADDEN formoder, af to forskjellige Sættere, der arbejdede efter en Forelæsers Diktat. Bladet maa to Gange være lagt i Pressen, og Oplaget har bestaaet af Exemplarer, der repræsentere to Satsvarianter. Det af MADDEN omtalte Blad, der var bortkommet fra ham, har COLLIJN senere gjenfundet i den CULEMANNSKE Samling af Etbladstryk i Hannover[2].

Naar vi spørge om Aarsagerne til denne Fremgangsmaade, saa maa man sikkert søge den i Trykningens Besværlighed, Ulejligheden med at forsyne en større Form med Farve var jo ikke synderlig større end at forsyne en lille. Sætterarbejdet blev næppe anseet for saa vanskeligt. Jeg er tilbøjelig til at antage, at Johannes de Cardonas Afladsbrev er sat fire Gange til samtidig Trykning enten samtidig efter Diktat eller efterhaanden af samme Sætter, hvorefter de 4 Satskolonner ere lagte i Pressen samtidig, idet der er anvendt Papir eller Pergament af et temmelig stort Format.

[1] Lettres d'un bibliographe. Sér. 2, S. 115 ff.

[2] Collijn, Etbladstryck från 15. Årh. Stockh. 1905, S. 68.

Bullen om Aflad til Bedste for Johanniternes Kamp blev udstedt af Sixtus IV i December Maaned 1480, og det synes, at Johannes de Cardona har afsat en Mængde Afladsbreve, idet man kjender Exemplarer af flere Oplag, trykte hos forskjellige Bogtrykkere ogsaa i Aaret 1481. Saaledes findes i det kgl. Bibliothek i Stockholm et Afladsbrev udstedt af Johannes de Cardona fra dette Aar, der er trykt af *Friedrich Creussner* i *Nürnberg*[1]. I British Museum findes to forskjellige Afladsblanketter trykte for Johannes de Cardona[2]. Ved A. W. POLLARDS Velvilje har jeg faaet Fotografier af disse Tryk, og det viser sig, at de begge ere trykte med samme Type, hvis Snit viser hen til Köln eller Rhinegnene. PROCTOR antyder[3], at de ere trykte i Klosteret *Marienthal*. Jeg er dog ikke vis paa, at dette er rigtigt, men jeg har kun kunnet sammenligne Typen med et daarligt Faksimile af et af Marienthalertrykkene, i hvilket den Type forekommer, som PROCTOR tænkte paa. Under alle Omstændigheder tvivler jeg ikke om, at vi have at gjøre med Satsvarianter af samme Oplag. De her omtalte Tryk af Johannes de Cardonas Afladsbreve betegne hans Virksomheds Omfang ligefra Sydtyskland over Rhinegnene til Østersøens Kyst.

4. *Hinricus Kannengeter, Afladsbrev. 1482.*

23 Linier, Skriftkolonnens Størrelse 97 × 195 mm. Type 1 og 3.

L. 1: **Pateat vniuersis Pñtes litteras inspecturis qualiter Denot** (!) *[Resten af Linien tom til Udfyldning]* | **Ad opus sancte cruciate contra impijssimos Thurcos** *etc.* *L. 14*: **gesimosecuudo** (!) **Die vero Mensis** | **Forma Absolutionis** | *L. 23*: **genciam tibi eadem auctoritate in mortis articulo conferendam reseruo** |

Dette Blad har hidtil ikke været kjendt. I Maj 1905 fik jeg det tilsendt fra Antikvarboghandler M. BRESLAUER i Berlin med Anmodning om at udtale mig om, hvem der har trykt det. Til min Overraskelse og Glæde kunde jeg strax konstatere, at dette Blad er udgaaet

[1] Utställning af Inkunabler i Kungl. Biblioteket. Stockh. 1904, S. 47, Nr. 305.

[2] Proctor, An Index to the early printed books in the British Museum. 1898. S. 110 og Additions S. 903, Nr. 1515 og Nr. 1515 A.

[3] Anf. Skr. Corrections S. 907.

fra Johan Snells Presse, og det lykkedes at erhverve det for det store kongelige Bibliothek.

Boghandler Breslauer ejer endnu et Exemplar[1], som han velvilligt sendte mig til Undersøgelse. Dets Text er afvigende fra det her beskrevne og afbildede Exemplar. Her skal gives en Beskrivelse af det:

L. 1: Pateat vniuersis Pñtes litteras inspecturis qualiter: Deuot *[Resten af Linien tom til Udfyldning]* |. *L. 13*: nici Datum Anno incarnationis domini Millesimoquadringentesimooctuagesimo secundo: Die vero | Mensis | forma Absolutionis |. *L. 23*: dulgenciam tibi eadem auctoritate iu (!) mortis articulo conferendam reseruo :|

Disse to Blade sees tydeligt at have hængt sammen, og de vare trykte paa samme Folioblad, som følgende Skema udviser

B
A

A er det kjøbenhavnske Exemplar; i dette findes Vandmærket. Afstanden mellem Skriftkolonnerne er 122 mm. Her have vi altsaa et direkte Vidnesbyrd om, at Snell ligesom andre Bogtrykkere ved den Slags Trykarbejder lod Satsen sætte op af to Sættere i en bestemt Form. Sandsynligvis er, som allerede ovenfor omtalt, Sætningen udført efter Diktat, og Sætternes forskjellige Anvendelse af de mangfoldige latinske Forkortelser har bevirket, at der findes saamange Satsvarianter.

5. *Diurnale veri ordinis Lubicensis. U. St. o. A. 8°.*

360 Blade, Signaturer 1 ^{8}, a—y, z ꝛ ꝯ 9 A—S ^{8}. 23 Linier, Skriftkolonnens Størrelse 93 × 65 mm. Type 1.

Bl. 1—8 Kalender. Bl. 1 a: Januari9 hȝ dies. xxxi Luna vero xxx | *Bl. 9 a*: Incipit diurnale veri ordinis lubicens̄ | Dominica prima in aduentu Ad vš | *Bl. 245 a*: Incipit de sanctis. In vigilia beati an|dree

[1] Katalog 1. 1905, Nr. 3.

um dn̄m nostrū dn̄m
ppter auctoritate p̄sẽ
culsrem qui auditadi
s per e excessibus
ito cōsulēda: Et a cen
reseruatis semel dum
ulo plenariā omnium
ifice vel ei⁹ predecesso
estimonium. Ego fra
ncia vulgariter nūcu
p̄sites litteras fieri fe
adringeutes̄ moocua

ritate eius ⁊ beatorū
excōmunicationis si
io ab omnib; et singu
eces apostolica merito
nomine patris ⁊ filij

remissionem et indul

Omelia | *Bl. 359 a, L. 20:* [ ] equiescant in pace. Amen | *Bl. 359 b og 360 tomme.*

Stadtbibliothek Lübeck og Kjøbenhavn, K. B.

Et Exemplar, hvori 63 Blade mangle, lykkedes det i Aaret 1904 at erhverve til Bibliotheket; det i Lübeck opbevarede, der heller ikke er ganske komplet, har jeg ved Prof. Dr. K. CURTIUS' Imødekommenhed kunnet undersøge her i Kjøbenhavn. Bogen synes ellers at være ganske ukjendt, og ingen Bibliografer har hidtil omtalt den. Bag i Lübecker Exemplaret er indbundet et Ark af et Exemplar trykt paa Pergament, hvilket viser, at der har været trykt saadanne.

Bogen er ikke dateret, men jeg har i Texten fundet en Række Henvisninger til forbigangne Aar med Angivelse af, hvorledes forskjellige Festdage faldt. Den vigtigste af disse Notitser findes Bl. 284 b: *sic actum fuit anno lxxxi in maiori ecclesia.* Herved faa vi en Angivelse, der er afgjørende for Bogens Datering. Naar Aaret 1481 omtales som forbigangent, og naar Johan Snell allerede 1482 trykker i Odense, saa maa Diurnalet være trykt i Begyndelsen af Aaret 1482, og hans Rejse til Odense maa falde ikke saa lidt hen paa Aaret. Den Mulighed, at Diurnalet er trykt efter Snells Ophold i Odense 1482 og i Stockholm 1483, er udelukket, hvilket en senere Undersøgelse af hans typografiske Praxis vil vise.

Begge Exemplarerne af denne Bog ere desværre slet bevarede, og man faaer ikke ret Indtryk af, at man i Virkeligheden har med et smukt Stykke Bogtrykkerarbejde at gjøre. Der anvendes jo kun den lille Type 1, hvilket gjør Satsen noget ensformig, i saa Henseende skeer der et stort Fremskridt med Snells næste Arbejde, der omfattede den største Opgave, som han endnu havde forsøgt sig paa.

6. *Breviarium Othinense. c. 1482. 4°.*

Desværre kan der ikke gives nogen ordentlig Beskrivelse af denne Bog, der kun findes i et eneste Exemplar, som mangler baade Begyndelsen og Slutningen. Bogen er beskrevet af BRUUN[1], der, som ovenfor omtalt, henfører dette Tryk til en ukjendt Bogtrykker i Lübeck.

[1] Anf. Skr. I, S. 14—17.

Det lader sig dog gjøre at rekonstruere Bogen efter den Udgave af Odensebreviaret, som *Lucas Brandis* med Hjælp fra sin Broder *Matthæus* i 1497 trykte i Lübeck[1]. Denne Udgave er nemlig et ordret Optryk af den ældre, og derved muliggjøres det at beregne Manglerne i det foreliggende Snellske Tryk. Det har ved en omhyggelig Kollation vist sig, at Blade vare forkert indsatte af den Bogbinder, der i det 18de Aarhundrede har indbundet Bogen.

Den fuldstændige Bog har bestaaet af 510 Blade. Foruden Type 1 anvendes en ny Type, Type 4, som vi hidtil ikke have fundet i Snells Tryk, den samme som findes i Caorsins Bog, som derefter skal omtales. Af den større Type er der 29—31 Linier paa Siden, af den mindre 34—35 Linier. To Sider, Bl. 175 b og Bl. 176 a, ere paafaldende korte, idet de kun have 23 Linier med den større Type. Siden er delt i to Spalter, og Skriftkolonnen, regnet fra venstre Side af Sp. 1 til højre Side af Sp. 2, altsaa Satsformens, Størrelse er varierende baade i Højden og i Bredden.

De første 12 Læg vare ikke signerede, men Bl. 83 (Bl. 3 i 11te Læg) bærer Signaturen i, Bl. 91 (Bl. 3 i 12te Læg) er signeret ai, og de følgende Læg ere nogenlunde regelmæssigt signerede med Bogstaver forneden til venstre, saaledes, at det første Blad i Læget tillige signeres med Tallet 1 og det tredie Blad tillige med Tallet 2. Dette betyder velsagtens, at et Læg bestaaer af to Ark, der trykkes og foldes i Kvartformat hvert for sig, saa at Bl. 1—2 og 7—8 er trykt sammen paa et Ark, først paa den ene og saa paa den anden Side, og paa samme Maade Bl. 3—6. Alle Lægene efter 12te Læg fra b til y samt ʒ, ⁊ og ꝯ, ere paa 8 Blade, derefter følge 2 Læg paa 6 Blade, hvis Bl. 1 ere signerede henholdsvis ꝰ og c, medens deres Bl. 3 ere signerede aa$_{i}$ og bb$_{2}$. Derefter følge Signaturerne fra cc til yy samt ʒʒ og ⁊⁊, alle paa 8 Blade, med enkelte Fejl og Uregelmæssigheder i Signaturerne; det følgende Læg, signeret ꝯꝯ, har 10 Blade med Signaturerne ꝯꝯi, ꝯꝯij og ꝯꝯv paa første, andet og femte Blad; derpaa følger Signaturen ꝰꝰ, hvoraf kun de to første og det femte Blad ere bevarede. Resten mangler; man kan efter Optrykket fra 1497 beregne, at det

[1] Bruun, Anf. Skr. I, S. 73—77.

celo ꝛ vide ꝛ visita vineam
istā pfice eā quā plantauit
dextera tua ꝛ sup filiū hoīs
quē ɔfirmasti tibi Tu autē
℞ Rosa de spinis pdijt virga
de yesse floruit maria visitauit
Vis odoris diffundit tota do/
mus pficit gracia cuz intrauit
versus Miranda salutacio fit
plebi gratulacio que fructum
expectauit Vis ¶ Lectio sexta
Exterminauit eā aper de
silua p scismatis vastitatez.
ꝛ singularis ferus depast⁹
est eā: q2 in ea dm̄ est salus
ꝛ sup populū tuū bn̄dictio
tua Manifestare dgo glo
riosa supra effraim benia//
min ꝛ manasses: que trib⁹
archā dei speālit ptexerunt
℞ Stella sub nube tegit maria
mūdo premitur rutulans i splē
dore Elizabeth pducit ad sola
men lux spargit roborans i vi
gore. versus Luna soli ɔiūgi
tur elizabeth deuoluitur estuās
in amore In tercio noct Tūc
ad sermonē virgis dabatur do
nuz flamis matri simul ꝛ pli
bic gaudebat in vtero hec pre
uidit de puero ꝛ de regina poli
an̄ Adest mira credulitas ac
virginis fecūditas p exempluz
mōstratuz ɔcepit prius sterilis

que vox est impossibilis nisi per
verbū datū an̄ Fit nature ppl
quius q sterili fit filius q3 dgo
fiat pregnaus s3 nichil impossi
bile deo nec infactibile p verbū
suum dictans ¶ Sm lucā
In illo tpe Exurgēs ma
ria abijt in mōtana cuz
festinacōe in ciuitatē iuda:
ꝛ intrauit domū zacharie
ꝛ salutauit elizabeth Et re
liqua Omelia ambrosij
Morale est oibus vt q̄ fidē
exigut fidez astruāt: ꝛ ideo
angelus cū abscōdita nūci
aret ꝛ fides astrueret exem
plo senioris feie ꝛ sterilis q̄
ɔceptuz marie nūciauit vt
possibile deo esse oē qd sibi
placuerit assereret vbi au//
diuit hoc maria non quasi
icredula de oraculo nec qua
si dubitās de exēplo nō q̄si
incerta de nūcio s3 quasi le//
ta p voto religiosa p officō
festina p gaudio in monta
na perrexit Tu autem do.
℞ Occasū virgo nescijt velut
lux mūdi pfluit de sūmo sūdens
lumē Elizabeth applicuit deuo
tos sibi attrahit de celo pādens
numē. versus Spūs rapit sim
bola celestib; cōformia tamē

maa omtrent være 21 Blade. Efter Læg ♀♀ har der altsaa fulgt 2 Læg, hvert paa 8 Blade, hvis vi gaa ud fra, at Læg ♀♀ har havt 8 Blade.

Af Bogens 510 Blade mangle Bl. 1—24, 275, 290, 308—310, 489—490, 492—510.

7. *Guil. Caorsinus, Obsidio Rhodiana. Odense, 1482. 4°.*

14 Blade. Sign. a^8, b^6. 30—31 Linier. Skriftkolonnens Størrelse 144 × 101 mm. Type 4.

Bl. 1 a (sign. a): Incipit Gwilhelmus rhodiorū vice cancellarius de | obſidione ɀ bello rhodiano Sub āno dnī Millesimoqua|dringentesimooctnagesimoſc̄do. p quo Sixt⁹ papa quar|tus fecit annū iubileū p uniuerſū orbem Capl'm primū | *Bl. 14 b, L. 14*: tiſta. per infinita ſeculorum ſecula Amen || Finit deſcriptio obſidionis vrbis rhodie. per venerabi|lem virū iohannē ſnel artis impreſſorie magiſtrum in otto|nia impreſſa Sub anno dnī 1482. |

Aurivillius, Cat. libror. impress. Bibl. Upsal. 1814, S. 979., C. J. Fant, Svea, Tidsskr. f. Vetenskap och Konst. 14. Häft. 1831, S. 195—200. Petzholdts N. Anz. f. Bibliographie. 1857, S. 8—9. Brunet, Manuel du libraire. 5. Éd. I, S. 1556. Bruun, Aarsber. I, S. 9—13. — Upsala, Universitetsbibliotheket, Kbh., K. B.

Naar vi spørge om, hvorvidt disse Tryk kunne lære os noget om Johan Snells Opholdssteder, om hans Forhold som Bogtrykker og om Rækkefølgen af Frembringelserne fra hans Presse, saa ville vi først undersøge det Materiel, som han viser sig at have været i Besiddelse af.

Hans Type 1 er ikke funden i andre Tryk end i de her omtalte. Det er en lille gothisk Type, af hvilken 20 Linier maale 82 mm. Efter sin Karakter er den afgjort nordtysk. Jeg paaviste i min tidligere Afhandling[1], at den i flere Henseender er beslægtet med den ældste Type, som Michaelisbrødrene i Rostock anvendte fra 1476 til 1480 eller 1481. At denne Opfattelse ikke har været greben ud af Luften, fremgaaer bedst deraf, at Type 1 af Proctor, der ubestridelig var den ypperste Kjender af Inkunabel-Typer, henførtes til Michaelisbrødrenes Tryk-

[1] Anf. Skr. S. 635.

keri som Type 4[1], og det udelukkende paa Grund af dens Snit. Denne Type benytter Snell i Aarene 1480—82.

Type 2 er en mindre Missaltype, som han benytter som Udhævningsskrift. Han synes kun at have ejet et lille Forraad af den, saaledes som det ovenfor er paavist. Efter 1481 benytter han den ikke mere. Denne Missaltype kan paavises i en hel Række Lübecker Tryk fra denne Tid, stammende fra flere Trykkerier. Jeg kan paavise den i *Lucas Brandis'* Trykkeri i det nedertyske Passional, som jeg har bevist er trykt af ham[2], og i *Arminensis, Mappa terræ sanctæ* (Hain *1798), som ogsaa er et af Lucas Brandis' Tryk. Den findes endvidere hos en anonym Bogtrykker, der virkede i Lübeck omkring 1482; jeg har kaldt ham *Trykkeren af Calderinus* efter en af de Bøger, der maa henføres til hans Presse. Endvidere findes den hos en anden anonym Lübecker Bogtrykker, som jeg har kaldt *Trykkeren af Fliscus*, og som arbejdede i Lübeck omkring 1480. Hos ham finde vi ligesom hos Snell flere Versaler i to Former[3]. Endelig har jeg ogsaa fundet den hos den anonyme *Trykker af Isidorus* i Magdeburg 1479, der synes at være en Discipel af Lucas Brandis[4]. Denne Type synes altsaa at stamme fra Lucas Brandis, der ogsaa ellers kan paavises at have virket som Skriftstøber i stor Stil og at have forsynet nordtyske Bogtrykkerier med Materiel. Hvis Type 1 pegede hen paa Rostock, saa viser Type 2 lige saa afgjort hen paa Lübeck. En lignende mindre Missaltype benyttede Michaelisbrødrene, men den er dog let at kjende som forskjellig fra Snells Type 2, med hvilken PROCTOR[5] sammenblander den.

Type 3 findes kun i fire Ord i Kannengeters Afladsbrev og ellers ikke i de hidtil kjendte Snellske Tryk. Aabenbart har Snell paa den Tid, i 1482, ikke længere været i Besiddelse af sin Type 2, thi ifølge den sædvanlige Praxis, som han selv Aaret før delvis havde fulgt,

[1] Index to the early printed books in the British Museum. Suppl. for 1900, S. 15.

[2] Se: I. Collijn, Ettbladstryck. Stockh. 1905, S. 14, Anm. 4.

[3] Smlgn. min Note til Collijn, Anf. Skr. S. 14, Anm. 2.

[4] Smlgn. min Afhandling i Allmänna svenska Boktryckare-Föreningens Meddelanden. 1905, S. 254 f.

[5] Anf. Skr. Suppl. for 1900, Nr. 2665 A.

skulde disse fire Ord i et Afladsbrev trykkes med større Typer. Nu stod han uden Midler til at fremhæve disse Ord, og han anvendte derfor en noget større Texttype, der dog ikke gjør Fyldest, som den burde, da den ikke hæver sig rigtig ud fra Texten. Det er lykkedes mig at identificere denne Type, og det viser sig, at det er en, som den ovenfor nævnte anonyme Bogtrykker, *Trykkeren af Fliscus*, har benyttet i flere Bøger. Jeg er tilbøjelig til at antage, at Snell har laant disse Typer af sin Kollega, da der ellers ikke er Spor af dem i hans Tryk. Vi føres altsaa ved denne Type ogsaa hen til Lübeck.

Type 4 fremtræder først i Snells Odense-Tryk, og det er den eneste af de her omtalte Typer, som han medbragte til Stockholm. Det er en større gothisk Texttype, af hvilken 20 Linier maale 94 mm. Den synes at være fremstillet til Anvendelse i Odensebreviaret.

Illustrationer og xylograferede Initialer findes ikke i Snells Tryk før hans Ophold i Stockholm, da han udstyrede sin Udgave af *Dialogus creaturarum* overdaadigt i enhver Henseende. Overhovedet synes hans Virksomhed i Odense at have sat ham i Stand til at tage sig større og kostbarere Opgaver paa.

Vi kunne ikke tvivle om, at Johan Snell selv har skaaret og støbt Type 1 og Type 4, ligesom han i Stockholm fremstillede sin Type 5 til sin Udgave af *Dialogus creaturarum moralizatus*[1]. Man kan ved Betragtningen af Type 1 ikke frigjøre sig fra den Tanke, at den er bleven til under Paavirkning af Michaelisbrødrenes ældste Type, hvilket fører til den Formodning, at Johan Snell har lært sin Kunst i deres Trykkeri i Rostock. Hans første Arbejde *Bulla Sixti IV* er jo udført paa Bestilling af det biskoppelige Parti i Riga; og paa den Tid fandtes der ved Østersøen kun Bogtrykkerier i Rostock og Lübeck. Spørgsmaalet, om Johan Snell paa den Tid har været bosat i Rostock eller i Lübeck, kan ikke afgjøres, men da Handelsforbindelsen mellem Riga og Lübeck var særlig livlig paa den Tid, og da Snell uden Tvivl senere har været bosat i Lübeck, er der overvejende Sandsynlighed for, at han har begyndt sin Virksomhed der. At *Bulla Sixti* er det ældste

[1] Om denne Type se Lange, Anf. Skrift. S. 637—38; Collijn, Nordisk Boktryckarekonst. 6. Årg. 1905, S. 410—11.

Tryk, ældre end *Weigels* Bog, fremgaaer af de tekniske Ufuldkommenheder, der findes i det første Tryk men ere overvundne i Weigeltrykket. Ingen af disse to Bøger have Signaturer, men med Hensyn til Anvendelsen af Interpunktionstegn er der skeet et Fremskridt i Tiden mellem *Bulla Sixti* og *Weigel*, altsaa i Løbet af 1480. I den første af disse Bøger bruges der slet ikke Interpunktionstegn, i den sidste anvendes baade Komma og Punktum. De samme Interpunktionstegn anvender Snell endnu 1481 i *Johannes de Cardonas* Afladsbrev; men saa opgiver han fra 1482 Brugen af Komma, i *Kannengeters* Afladsbrev, Diurnalet og i Odensebreviaret findes kun Punktum. Han ændrer nu atter sin Praxis, idet han i Caorsintrykket og i *Dialogus creaturarum* indfører Brugen af Kolon som Komma, medens han stadig bruger Punktum.

Disse Iagttagelser af hans Praxis med Hensyn til Interpunktionstegn virke sammen med den følgende Konstatering af hans Signeringsmethode til at støtte den ovenfor givne Kronologi i hans Tryk. Thi ogsaa med Hensyn til Signeringen har han ændret sin Praxis temmelig hurtigt.

Medens hans to ældste Bøger mangle Signaturer, signeres i Diurnalet det første Blad i hvert Læg under Satsens nederste højre Hjørne. I Odensebreviaret sætter han Signaturen tilvenstre under Satsen, og baade første og tredie Blad i Læget bærer Signatur, nemlig et Bogstav og henholdsvis Tallet 1 og Tallet 2; dog ere de 11 første Læg i Bogen slet ikke signerede, og den tidligere givne Beskrivelse viser, at der er adskillig Uorden i Signeringen. I Caorsins Bog er han gaaet et Skridt videre. Han vedbliver at anbringe Signaturen til venstre, men han signerer nu hvert Blad i den første Halvdel af Læget med et Bogstav og et Tal. Den samme Praxis fastholder han endnu i Stockholm i *Dialogus creaturarum*. Det synes heraf at fremgaa med Sikkerhed, at Odensebreviaret er ældre end Caorsins Bog om end jo fra samme Aar, og at det virkelig er den ældste Bog, der er trykt her i Danmark.

At Joh. Snell i Aaret 1482 havde Bopæl i Lübeck, er der megen Sandsynlighed for. Hans *Diurnale Lubicense* er jo uden Tvivl udført paa Bestilling af de kirkelige Myndigheder i Lübeck, og man kan ikke tænke sig, at disse skulde henvende sig til en udenbys Bogtrykker paa

en Tid, da der i deres egen By fandtes mere end en dygtig og anseet Bogtrykker. Desuden vilde Biskop *Karl Rønnov* ganske naturligt søge til Lübeck, da han ønskede at indkalde en Bogtrykker for at forsyne Stiftet med Breviarer. Lübeck var Hovedsædet for Bogtrykkervirksomheden i Nordtyskland, og var det vigtigste Mellemled for Samkvemmet mellem Tyskland og de nordiske Lande. Fra Lübeck udgaaer ogsaa en livlig Handel med trykte Bøger til Norden.

Efter det anførte synes der mig at være overvejende Sandsynlighed for, at Johan Snell efter at have lært sin Kunst hos Michaelisbrødrene i Rostock allerede 1480 tog Ophold i Lübeck og virkede der, indtil han 1482 blev kaldet til Odense. Vi skulle nu forsøge paa at anskueliggjøre os de Forhold, under hvilke hans Rejse til Odense og hans Ophold der fandt Sted.

I Odense var *Karl Rønnov* Biskop siden 1475; hans Interesse for at forsyne sit Stift med trykte liturgiske Skrifter lagde han for Dagen, da han i 1483 lod *Lucas Brandis* i Lübeck trykke et pragtfuldt Missale for Odense Stift, hvoraf desværre kun faa Fragmenter ere bevarede indtil vore Dage[1]. Domprovsten *Hans Urne* var ogsaa interesseret i Bogtrykkerkunstens Anvendelse i Oplysningens og Kirkens Tjeneste. Hans Testamente fra 1503[2] omtaler, at han havde ladet trykke Skolebøger for fattige Skoledrenge i Odense, og at en Bogtrykker, *Simon Brandt*, havde oppebaaret ikke mindre end 2554 Mark for udført Arbejde. Disse Mænd maa uden Tvivl tilskrives Æren for at have kaldet den første Bogtrykker til Danmark. Deres Opmærksomhed er jo sikkert bleven henledet paa de liturgiske Skrifter, der i de nærmest foregaaende Aar vare fremkomne til Brug for nordtyske Stifter. 1478 havde *Lucas Brandis* trykt et Breviar for Lübeck *Liber horarum canonicarum veri ordinis Lubicensis*, et ubekvemt Pragttryk i stor Folio, 1480 trykte *Barth. Ghotan* et smukt Missale for Magdeburg Stift, omkring 1481 synes det Missale at være trykt, som Michaelisbrødrene i Rostock trykte for Schweriner Stiftet. Endnu havde intet af de danske Stifter faaet trykte liturgiske Bøger; her gik Odense i Spidsen.

[1] Se herom Lange, Bidr. til Lübecks Bogtrykkerhist. S. 18—19 (Bogvennen 1893).

[2] Danske Magazin. I, S. 293 ff.

Det var almindeligt i Bogtrykkerkunstens ældste Tid, at naar Bogtrykkere indkaldtes til en By enten af private eller af kirkelige Autoriteter, saa blev der anvist dem et Opholdssted, hvor de kunde opstille deres Presse. *Sweynheym* og *Pannartz* begyndte deres Virksomhed 1465 i Klosteret Subiaco udenfor Rom, men i 1467 indrettede de efter Indbydelse af Brødrene *Petrus* og *Franciscus de Maximis* deres Værksted i disses Hus i Rom. De første Bogtrykkere, der paa Foranledning af højtstaaende Mænd ved Universitetet indkaldtes til Paris, fik anvist Plads til deres Værksted i Sorbonne. Paa samme Maade er det rimeligt at antage, at Biskop Rønnov sørgede for, at Johan Snell kunde opstille sin Presse i en kirkelig Bygning i Odense.

I Odense var der et Johanniterkloster, St. Hans Kloster, der drev en betydelig Skolevirksomhed[1]. Biskop Karl Rønnov nærede en særlig Interesse for dette Kloster; i 1480 havde han ladet sin Faders Lig begrave i Klosterkirken og ladet opsætte et Monument over ham der[2]. Maaske existerer der et vist Sammenhæng mellem den Omstændighed, at Johan Snell til Forlagsartikel valgte Caorsins lille Bog om Tyrkernes Belejring af Rhodus og om Johanniternes glimrende Forsvar, og Gjæstfrihed, der vistes ham i St. Hans Kloster. Naturligvis kan det aldrig bevises, at Johan Snells Bogtrykkerpresse, den første, der traadte i Virksomhed i Danmark, var opstillet her, men der er dog Momenter, der gjør en saadan Antagelse rimelig. Johan Snell havde jo desuden tidligere staaet i Forbindelse med Johanniteren Johannes de Cardona, og denne havde allerede 1463 visiteret Johanniterklostrene i Danmark[3]. Der er jo en Mulighed for, at Johannes de Cardona har havt med Johan Snells Kaldelse til Odense at gjøre.

Der kan næppe være nogen Tvivl om, at Caorsins Bog var Johan Snells egen Forlagsartikel og ikke et bestilt Arbejde. Derpaa tyder den Omstændighed, at han sætter sit Navn paa Bogen, skjønt han tidligere ikke har brugt denne Praxis. Man staaer jo spørgende overfor det mærkelige Forhold, at en Bogtrykker omtrent samtidig trykker to

[1] Daugaard, De danske Klostre. 1830, S. 301—02.
[2] Scriptores Rer. Dan. VII, S. 238.
[3] Helveg, Den danske Kirkes Historie før Reformationen. II. 1870, S. 378—79.

Bøger, den ene med sit Navn, og den anden uden Angivelse af Navn og Trykkested, skjønt han jo uden Tvivl maatte være interesseret i at faa sit Navn frem i saa vide Kredse som muligt. En Forklaring herpaa kan vanskelig findes uden den, at Trykkene uden Navn ere bestilte Arbejder, som forhandledes af andre. Nærmere at komme ind paa en Undersøgelse af dette Forhold lader sig ikke gjøre i denne Sammenhæng.

Johan Snell forblev ikke længe i Odense. Dette var dog ikke, fordi der ikke var mere Arbejde for ham at udføre her; thi Biskop Rønnov, der nu havde skaffet sit Stift et Breviar, vilde ogsaa lade trykke et Missale. Dette udkom 1483 i Lübeck trykt af Nordtysklands ypperste Bogtrykker *Lucas Brandis*. Det er jo i høj Grad paafaldende, at Biskoppen ikke lod Johan Snell, der dog var i Odense, udføre dette Arbejde, og der kan vanskelig tænkes nogen anden Grund derfor, end at Snell enten ikke magtede en saa stor Opgave, der forudsatte et særlig stort Materiel, eller, at han har faaet et bestemt Kald fra Stockholm, hvor vi træffe ham i Slutningen af 1483.

Hans Virksomhed der skal jeg her ikke komme nærmere ind paa. I en endnu ikke afsluttet Række Afhandlinger[1] har I. COLLIJN begyndt at gjennemgaa Sporene af hans Arbejde der. Det er lykkedes ham foruden *Dialogus creaturarum moralizatus*, hvoraf Trykningen afsluttedes d. 20. Dec. 1483, at finde et Afladsbrev udstedt af *Bartholomæus de Camerino*, trykt med Caorsintypen (Type 4), der maa være trykt før Januar 1485 og sandsynligvis efter August 1484. En i dette Tryk optrædende Missaltype fører Collijn til den Formodning, at Johan Snell i 1484 har været beskjæftiget med Trykningen af *Missale Upsalense*[2], hvis Bogtrykker man hidtil ikke har kunnet paavise. Hans nærmere Begrundelse af denne Antagelse foreligger endnu ikke. Jeg skal derfor, ogsaa fordi jeg ikke har Adgang til at undersøge de paagjældende Tryk, her kun fremhæve, at, hvis Snell har trykt dette Missale, saa er han rimeligvis bleven indkaldt for dette Arbejdes Skyld, og vi vilde da have en Motivering af hans Afrejse fra Odense.

I Stockholm fremstillede han iøvrigt en ny Type til sin Udgave af

[1] Nordisk Boktryckarekonst. Nov. 1905—Jan. 1906.

[2] Klemming, Sveriges Bibliografi. S. 8—14.

Dialogus creaturarum. Jeg paaviste tidligere[1], at denne Type ikke, som tidligere antaget, er en hollandsk Duitskrift, men et Forsøg paa ved Formindskelse af det i Nordtyskland almindelige Snit af Missaltyper at fremstille en Type, der kunde minde om og konkurrere med den hollandske Type, som han forefandt i *Gerard Leeus* Udgave af Dialogus creaturarum fra Gouda 1480, efter hvilken han trykte sin Udgave. Det er da aabenbart, at Snell ikke veg tilbage for at fremstille nye Matricer og Typer, og at han da ogsaa kan være Ophavsmanden til de tre forskjellige Typer i Missale Upsalense; men Forsigtigheden byder at tilføje, at der ogsaa foreligger den Mulighed, at Missale Upsalense er trykt af en anden, der har erhvervet Snells Caorsintype.

Der kan nemlig ikke være nogen Tvivl om, at Johan Snell døde i Sverrig; baade Caorsintypen og Dialogustypen blev i Sverrig og benyttedes i Upsala 1510 og følgende Aar af Bogtrykkeren *Poul Griis*, som arbejdede for Ærkebiskop *Jacob Ulfsson*. Det ligger nær at antage, at denne, der allerede fra 1470 beklædte Ærkebispestolen i Upsala, med sin store Interesse for Literaturen har erhvervet disse Typer efter Snells Død, og at Snell er død i Stockholm[2].

Her vil det dog være ganske nødvendigt at undersøge, hvorledes det forholder sig med en lille Bog, der siges at være trykt i Holland med Johan Snells Type 4, thi hvis han har trykt denne efter 1483, kan han jo ikke være død i Stockholm.

Conway[3] var den første, der henledede Opmærksomheden paa denne lille Bog, som kun findes i et eneste Exemplar, *Kompst van Keyser Frederyck te Trier*[4]; han fremhævede, at den Type, hvormed denne Bog er trykt, i høj Grad ligner Johan Snells Type 4, hvis den da ikke er identisk med den. Da jeg i sin Tid[5] tog det Problem, der derved strax melder sig, op til Undersøgelse, havde jeg kun Holtrops

[1] Hist. Tidsskr. 6. R. III, S. 639—40.
[2] Klemming, Sveriges Bibliografi. S. 90.
[3] The Woodcutters of the Netherlands. S. 152—153.
[4] Campbell, Annales de la Typographie Néerlandaise au XVe Siècle. Nr. 764. Holtrop, Mon. typogr. des Pays-Bas. S. 115, Pl. 119 c.
[5] Hist. Tidsskr. Anf. St.

Op sinte michiels auont spade
Quam frederijck bider gods ghenaden
To trier in die heylighe stede
Als roemsch coninck ende keiser mede
Tot ongheren tot dalmatschen
Es hi coninc ende van cruwaetsen
Opter wijnscher nert es hi heer
Lantgreef tot elseter ende meer
Greue van hauensberch ic hem heuoel
Tot portenau sijrborch ende tijroel
Ende als hi nakende was der stede
Soe quam mijn heer van trier ghereden
Mit vierhondert peerden alsic wane
Om hem eerlijc te ontfane
Sij waren int harnach clein ende groet
Daer abijt ende lancen van verwen roet
Die edele die mit hem reden daer
Mercgreue cristoffels voerwaer
Outste zoen edel van daden
Kaerls des mercgreuen van baden
Die graue van ketsenellebogbe daer was
Ende die graue van solms sijt seker das
Die graue van verneborch costelijc zeere
Ende die van zonkel als bannerhere
Ende die van wijnneborch costelijc
Reden theghen die keyser rijc
Met processien heb ic ghedicht

AF KOMPST VAN KEYSER FREDERYCK TE TRIER.

lithograferede Faksimile af Bogens sidste Side at gaa ud fra, og jeg kunde derfor ikke komme til noget afgjørende Resultat men maatte lade det Spørgsmaal, om Johan Snell efter sit Ophold i Stockholm virkelig skulde have begivet sig til Holland, staa aabent. Nu har jeg ved Overbibliothekar Dr. BYVANCKS Velvilje havt Bogen, der findes i det kongelige Bibliothek i Haag, til nærmere Undersøgelse, og Resultatet af denne Undersøgelse er lige saa overraskende som interessant.

Det er en lille Bog paa 10 Blade i lille Kvartformat med 27 Linier paa Siden, der i hollandske Vers fortæller om Kejser Frederiks Ankomst til Trier i Aaret 1473. En Undersøgelse af Typerne viser, at de have samme Kegelhøjde som Snells Type 4, alle Versalerne ere identiske med denne Types Versaler, kun synes 𝔊 at mangle, og Trykkeren har maattet hjælpe sig med et 𝔅, der i denne gothiske Skrift noget kan minde om et 𝔊; 𝔡, 𝔥, 𝔠, 𝔤 og 𝔷 ere ligeledes identiske i begge Typer; derimod finde vi nye Former af 𝔱 (2 Former) og 𝔯; Dobbelttypen 𝔡𝔢 støbt paa én Kegel, der ikke findes i Caorsins Bog, er ligeledes ny, og af 𝔦 findes foruden den gamle Form en ny. Til dette sammenstykkede Skriftmateriel svarer et tarveligt Arbejde: Typerne danse op og ned, adskillige staa paa Hovedet, Trykket er ujævnt. Man kan ikke tage Fejl af, at man her staaer overfor et Begynderarbejde, der paa ingen Maade kan tilskrives en saa erfaren Bogtrykker som Johan Snell. Paa den anden Side er der ingen Tvivl om, at der til denne Bog virkelig er anvendt Dele af Snells Type 4, en Type, der ikke kan paavises i noget andet Bogtrykkeri, og at dette Udvalg møjsommeligt og uden synderlig Dygtighed er suppleret med de manglende Typer.

Overfor disse Resultater af en omhyggelig Undersøgelse af denne lille Bog maa selvfølgelig den Formodning, som jeg i sin Tid med al Reservation fremsatte, at Snell fra Stockholm drog til Holland, opgives, og der er al mulig Grund til at fastholde Klemmings Formodning, at han døde i Stockholm. En af hans Medhjælpere har da med Stumper af hans Materiel, som han selv paa en meget primitiv Maade supplerede, trykt den lille Bog i Holland. I den følgende Afhandling vil der blive Anledning til udførligere at dvæle ved dette Forhold. Her skal til Slut-

ning kun rejses det Spørgsmaal, om man kan paavise, i hvilken hollandsk By denne Bog er trykt.

Den bærer selv intet Vidnesbyrd om, hvor, naar eller af hvem den er trykt, og der kan ikke paavises nogen anden Bog trykt med denne Type. Men HOLTROP har gjort opmærksom paa[1], at *Kompst van Keyser Frederyck* er udstyret med et Træsnit, der i Karakter og Stil paafaldende minder om et Træsnit i en anden lille Bog, der er indbunden sammen med denne, og som heller ikke bærer Aarstal, Trykkernavn eller Trykkested. Det er *Die jeeste van Julius Cesar*, en lille Bog i Kvartformat[2]. Dette Skrift kan ikke være trykt før 1486, da Maximilian i det omtales som romersk Kejser. Dog beviser dette jo intet for den anden Bogs Vedkommende, da den samme Kunstner kan have udført Træsnittene med adskillige Aars Mellemrum. Heller ikke den Omstændighed, at Papiret i begge Bøgerne er af samme Sort beviser, at den Bog, der her beskjæftiger os, er trykt efter 1486. Holtrop henfører begge Bøgerne til Gouda, Campbell derimod fastholder den Anskuelse, som Holtrop oprindelig nærede men senere opgav, at de ere trykte i Schiedam. Det ligger i Sagens Natur, at det er umuligt her at komme til et afgjørende Resultat; men der er al Grund til at lægge større Vægt paa Holtrops Opfattelse af et saadant Spørgsmaal end paa Campbells, thi denne sidste har ingenlunde havt saa skarpt et Øje og saa klar en Dom om palæotypografiske Spørgsmaal som hans Forgænger Holtrop.

Det er jo ingenlunde udelukket, at det her forelagte og undersøgte Materiale til Belysning af Johan Snells Virksomhed i Aarenes Løb kan blive forøget; det er da muligt, at den her givne Fremstilling maa ændres i Enkeltheder, men jeg antager, at ligesom de senere Aars nye Fund i alt væsentligt har bekræftet min allerede for 14 Aar siden givne Opfattelse af de foreliggende Problemer, saaledes vil denne Opfattelse i sine Hovedtræk fremdeles kunne hævdes og forhaabentlig bekræftes ved nye Data.

[1] Anf. Skr. S. 115.

[2] Campbell, Anf. Skr. Nr. 393; Holtrop, Anf. Skr. Pl. 119 c.

GOTFRED AF GHEMEN

GOTFRED AF GHEMENS, Danmarks første faste Bogtrykkers, Virksomhed i Kjøbenhavn har jo været Gjenstand for en udtømmende Behandling af CHR. BRUUN, der med overordentlig Omsigt har beskrevet alle hidtil kjendte Tryk fra hans Presse[1]. Senere har han sammenfattet sine Undersøgelser om hans Liv og Virksomhed i en Monografi, der særlig udførligt gjør Rede for Gotfred af Ghemens typografiske Virksomhed i Holland før hans Rejse til Danmark[2]. Det ligger i Sagens Natur, at Studiet af denne Bogtrykkers Liv og Virksomhed altid paany vil blive taget op, man vil forsøge at forøge det sparsomme Materiale, der staaer til Raadighed, og man vil stille de kjendte Fakta i en ny Belysning. Efterfølgende Undersøgelse vil i første Række bringe en ny Betragtning af Gotfred af Ghemens Liv før Opholdet i Kjøbenhavn, og dernæst vil den dreje sig om enkelte hidtil ukjendte Frembringelser fra hans Presse.

Hvis man vil søge efter en Motivering af Gotfred af Ghemens Opbrud fra Holland og Overflytningen af hans Presse til Kjøbenhavn, saa staaer man egentlig ganske raadvild. Det er i sig selv saare paafaldende, at Danmarks første fastboende Bogtrykker var en Hollænder, der først havde udøvet sin Kunst i sit Hjemland. Danmarks naturlige Forbindelse paa Typografiens Omraade var jo Nordtyskland. Derfra kom

[1] Aarsber. og Meddel. fra det st. kgl. Bibl. I, 1864—69.

[2] Aarsskrift udgivet af Forening for Boghaandværk 1890. Ogsaa i Særtryk: Chr. Bruun, Gotfred af Ghemen, den første Bogtrykker i Kjøbenhavn. 1890.

Joh. Snell til Odense 1482, *Stephan Arndes* til Slesvig 1486, *Matthæus Brandis* til Ribe 1504; af andre Bogtrykkere, der virkede i Danmark i den ældre Tid, vare *Peter Brandis*, *Melchior* og *Balthasar Blumme*, *Hans Vingaard*, *Walther Brenner* uden Tvivl alle Tyskere. Arbejder, der af en eller anden Grund ikke kunde udføres herhjemme, tryktes i nordtyske Trykkerier, først i Lübeck, senere i Rostock, Leipzig, Wittemberg og Magdeburg. At der i Tidsrummet 1529—1531 udkom en Række danske Bøger i Antwerpen, beroede paa, at *Christiern Pedersen* da opholdt sig i denne By og medbragte et eget typografisk Materiel. Den eneste hollandske Bogtrykker, der ellers virkede i Danmark, var *Johan Hochstraten*, som Christiern Pedersen førte med sig hjem, og som bestyrede hans Bogtrykkeri i Malmø 1533—1535.

Ganske vist udøvede Bogtrykkerkunsten allerede tidlig sin store Tiltrækningskraft paa mange Hollændere, paa mange flere, end Fædrelandets Behov krævede. Jeg har fundet ikke mindre end 24 Hollændere og Belgiere, der øvede selvstændig Virksomhed i Italien, Spanien, Frankrig, Danmark og England før Aar 1500; men ingen af disse undtagen Gotfred af Ghemen havde tidligere drevet selvstændig Bogtrykkervirksomhed i Hjemlandet; de vare uden Tvivl unge Mænd, oplærte hos de ældste Bogtrykkere i Rhinegnene, hvorfra Bogtrykkerkunsten udbredte sig over hele den civiliserede Verden i Løbet af forbausende kort Tid. Gotfred af Ghemen hørte heller ikke til de meget vandrende Bogtrykkere, hvem Rejselysten laa i Blodet, saaledes som Matthæus Brandis og Joh. Snell. Han kom til Kjøbenhavn og blev der, skjønt vi ingenlunde af hans Virksomhed faa Indtrykket af, at han nød synderlig Opmuntring, hverken fra Kirkens, Universitetets eller de verdslige Autoriteters Side. Alt tyder paa, at han var henvist til at kæmpe med egne Kræfter, og at Kampen ingenlunde har været ham let.

BRUUN[1] udtaler den Formodning, at han, medens han havde sit Trykkeri i Gouda, kunde have «hørt om Johan Snell, der omtrent 7 Aar tidligere havde forladt Holland, maaske netop Gouda, og var rejst mod Nord for at prøve sin Lykke.» Han udtaler denne Formodning i en saadan Form, at man maa slutte deraf, at han ikke anseer den for

[1] Gotfred af Ghemen. S, 14.

ret sandsynlig. Den falder jo imidlertid ganske bort efter de Oplysninger om Johan Snell, som senere ere fremkomne, og som den foregaaende Artikel har gjort Rede for.

Intet tyder heller paa, at hans Rejse til Danmark skyldtes et Kald fra det i 1479 oprettede Universitet. Vel hjalp Universitetets væsentligste Støtte Vicekansleren *Peder Albertsen* ham i Begyndelsen af hans Ophold, idet han indrømmede ham og hans Presse Husrum i sin Gaard og bekostede hans Tryk *Regulæ de figuratis constructionibus* 1493. Men han har intet med Universitetet at gjøre, og dets Forhold vare ingenlunde saadanne, at det og dets Professorer kunde give en Bogtrykker nóget synderligt at bestille.

Alt tyder paa, at Gotfred af Ghemen er draget til Danmark paa eget Initiativ efter en vel overlagt Plan, ved hvilken han har udseet sig Kjøbenhavn til Domicil som et gunstigt Sted for en typografisk Virksomhed. Alt vilde være klart og forstaaeligt, hvis man kunde paavise, at Gotfred af Ghemen tidligere havde været i Danmark og kjendte Forholdene heroppe og af Selvsyn kunde vurdere Mulighederne for et Bogtrykkeri i Kjøbenhavn.

Direkte Vidnesbyrd herom haves ikke, og dog troer jeg, at vi her have det virkelige Motiv for Gotfred af Ghemens Rejse til Danmark. Der er en Række smaa Omstændigheder og hidtil uforklarlige Fakta, der paa en Gang blive fuldt forstaaelige, naar vi antage, at *Gotfred af Ghemen var Johan Snells Medhjælper paa hans Rejse til Norden i Aarene 1482 og 1483.*

For nærmere at belyse denne Formodning ville vi tage vort Udgangspunkt fra det lille ovenfor omtalte Skrift *Kompst van Keyser Frederyck te Trier.* Vi fandt her anvendt Brudstykker af Johan Snells Materiel suppleret paa en overmaade tarvelig Maade af en Begynder i Faget. Vi kunne kun slutte deraf, at en af Joh. Snells Medhjælpere, der endnu ikke var særlig fremmelig i den typografiske Kunst, er kommen til Holland, sandsynligvis til Gouda, og har begyndt at virke med dette meget mangelfulde Materiel. Det er i denne Sammenhæng værdt at lægge Mærke til, at medens det ene af de to kjendte Exemplarer af Snells Odensetryk af Caorsins Bog, der sikkert var udført af ham paa eget

Forlag, findes i Sverrig (i Universitetsbibliotheket i Upsala), fandtes det andet i Universitetsbibliotheket i Leiden indtil 1867, da det skjænkedes til det store kongelige Bibliothek. Dette Exemplar er næppe tilfældigt kommet til Holland; det synes mig rimeligt at antage, at det er kommet til Holland sammen med Stumperne af Snells Caorsintype, det vil sige, Snells Medhjælper har efter hans Død i det fremmede Land gjort sig betalt for tilgodehavende Løn i Dødsboets eneste Aktiver, nemlig Exemplarer af Caorsintrykket og Dele af Typemateriellet.

At denne Medhjælper, som vi træffe i Gouda(?), har været en Hollænder, der er vendt hjem til Fædrelandet, er mest sandsynligt. Medens, som ovenfor paavist, Hollændere i større Tal drog ud som Bogtrykkere til fremmede Lande, fandt kun faa Bogtrykkere, fødte i Udlandet, Vej til Holland, og det endda kun i den allerældste Tid; kun to eller tre af de hollandske Bogtrykkere før Aar 1500 vare Udlændinge. Landets egne Børn kunde mere end dække Behovet, og Landet var allerede meget tidligt stærkere forsynet med Bogtrykkere end noget andet Landomraade udenfor den mellemste Rhindal.

Det vil imidlertid være nødvendigt nærmere at undersøge, hvorledes denne Hypothese passer ind i, hvad der vides om Gotfred af Ghemens Virksomhed før hans Rejse til Danmark; og vi maa derfor undersøge dette Spørgsmaal, der hører til de allervanskeligste i den ældste hollandske Bogtrykkerhistorie, temmelig udførligt, saa meget mere, som denne Undersøgelse vil kunne give nye positive Resultater.

Det er desværre ikke muligt ved denne Undersøgelse at overholde al bibliografisk Forsknings første Grundregel: kun at arbejde efter Originaltrykkene. Disse ere spredte i hollandske, belgiske, franske og tyske Bibliotheker og Privatsamlinger, og det vil næppe blive muligt at faa dem samlede paa et Sted til en sammenlignende Undersøgelse. Grundlæggeren af det methodiske Studium af den nederlandske Bogtrykkerkunsts ældste Historie, J. W. Holtrop er den eneste, der har havt Lejlighed til at undersøge saa godt som alle Originalerne, og han har i sit Værk *Monuments typographiques des Pays-Bas au XV. Siècle. La Haye, 1856—1868* givet litograferede Faksimiler af Typer og Træsnit fra de vigtigste af disse Tryk. Han har paa Grundlag af det store

Originalmateriale, som han har havt Lejlighed til at undersøge, i dette Værk gjort et grundlæggende Forsøg paa at udrede Forholdet og paa at klarlægge Gotfred af Ghemens typografiske Virksomhed. Disse Undersøgelser bleve efter Holtrops Død tagne op og førte videre af den lærde Bibliothekar i Cambridge HENRY BRADSHAW, uden Tvivl den nyere Tids originaleste og fineste Inkunabelforsker. Støttende sig til Holtrops monumentale og næsten udtømmende Faksimileværk og paa en ualmindelig god Samling af nederlandske Inkunabler i Universitetsbibliotheket i Cambridge, en Samling, som han selv forøgede med den største Omhu, anvendte han sin klare og fint udtænkte Methode paa en Række Problemer i den nederlandske Bogtrykkerkunsts Historie og blandt disse ogsaa paa Spørgsmaalet om Gotfred af Ghemens Virksomhed[1]. Endelig har CHR. BRUUN i de ovenfor anførte Skrifter givet en udtømmende Fremstilling af de Resultater, som Holtrop og Bradshaw ere komne til; han har ikke havt Adgang til det originale Materiale og har derfor ikke i Enkelthederne gjort noget Forsøg paa at kontrollere de Undersøgelser, som han refererer, men han fremhæver gjentagne Gange det hypothetiske i de Resultater, som man mener at have naaet. Jeg skal her forsøge Skridt for Skridt at følge Holtrops og Bradshaws Undersøgelser og, saavidt det Materiale, som jeg har havt Adgang til, tillader det, at anvende en forsigtig Kritik overfor dem.

Der er et Forhold, som paa Forhaand stemmer en noget mistænksom overfor de Resultater, som de anførte Forskere have ment at kunne slaa fast. Er det muligt, at en Bogtrykker, der under sit omtrent 20-aarige Ophold i Kjøbenhavn kun benyttede to Slags Typer, i Løbet af en højst syvaarig Virksomhed i Holland skulde have anvendt ikke mindre end 12 forskellige Typer og heriblandt ingen af de store Missal- og Kanontyper men alle Textskrifter? Det vilde være noget ganske enestaaende i den gamle Typografis Historie, og man vilde vanskeligt

[1] Classified Index to the 15th Century Books in the de Meyer Collection. 1870 (Collected Papers. S. 205—236) Note C; List of Founts of Type and Woodcut Devices used by the Printers in Holland in the 15th Century. 1871 (Coll. Pap. S. 258—280) Note.

kunne forstaa, at en Bogtrykker, der raadede over saadanne Hjælpekilder, skulde blive saa reduceret, at han maatte forlade sit Fædreland og synke ned til at blive en Bogtrykker af tredie Rang.

Gotfred af Ghemens Navn findes kun paa to Bøger trykte udenfor Danmark, af hvilke den betydeligste er *Historie van den edelen Lantsloet ende die scone Sandrijn*, 20 Blade. 4° (Campbell Nr. 974). Den bærer Vidnesbyrdet om, at den er trykt i Gouda af *Govaert van Ghemen*, men den har intet Aarstal. Govaert er den hollandske Navneform for Gotfred.

Den i denne Bog anvendte Type (Type 2[1]) er den samme, som den større Texttype, som han begyndte sin Virksomhed med i Kjøbenhavn, og som indtil 1506 synes at have været hans eneste Type. Det er en kraftig Duitskrift, af hvilken 20 Linier maaler 101—102 mm. Denne Type er funden i et andet Tryk, som man derfor med god Grund kan henføre til Gotfred af Ghemens Presse, nemlig en Udgave af *Die ghestelike minnebrief die Jhesus cristus sendet tot der minnenden seelen* (Campbell, Suppl. II, Nr. 1255 a), der ikke har Angivelse af Trykkested, Trykkernavn eller Trykkeaar[2], samt i en anden Udgave af det samme lille Skrift med Govaert van Ghemens Navn, der er dateret Leiden men uden Angivelse af Aar (Campbell, Nr. 1256). Ved denne Udgave konstateres det, at Gotfred af Ghemen en Tid, uvist naar, har virket i Leiden. I dette Tryk anvender han som Bogtrykkermærke en Engel holdende et Skjold med Leidens Vaaben, to korslagte Nøgler. Dette Træsnit har han endnu i 1510, da han bruger det i den danske Udgave af *Lucidarius*.

Det er HOLTROPS geniale Tanke, at denne *Govaert van Ghemen* er den samme Mand som Bogtrykkeren *Gotfridus de Os*, der trykte 1486 i Gouda; og hans Forklaring af Forholdet med Navnene er uden Tvivl rigtig: at *Os* er Navnet paa den betydelige By i Nord-Brabant, hvorfra

[1] Med Hensyn til Typernes Nummerering følger jeg Bradshaw, hvis Betegnelser ere optagne af Proctor. Hvad jeg kalder Type 2 er den Type, som Bradshaw kalder Govaert van Ghemens Type 1, men den er identisk med Gotfridus de Os' Type 2.

[2] Proctor, Bibliographical Essays. 1905, S. 181 hævder ogsaa Typernes Identitet.

han stammede, medens *van Ghemen* var hans Slægtnavn. At vi her have at gjøre med mere end en genial Hypothese, men at vi have fast Grund under Fødder vil fremgaa af det følgende.

Navnet Gotfridus de Os findes kun i en eneste Bog, *Opusculum quintupertitum grammaticale*, hvis Trykning afsluttedes i Gouda d. 13. Nov. 1486[1] (Campbell, Nr. 1331). Denne anseelige og smukt trykte Bog er trykt med en lille Texttype af tysk Snit (Type 1), af hvilken 20 Linier maale 74 mm. Den er temmelig afstikkende mellem de øvrige i nederlandske Inkunabeltryk benyttede Typer, og man kan kun paavise en Type, der i Snittet er nærbeslægtet med den, nemlig *Johan Veldeners* Type 9, som han benyttede efter 1484 men før 1486[2]; dog er Gotfred af Ghemens Type rundere og bredere samt har et forskjelligt C. Naar Bradshaw har villet gjøre gjældende[3], at ogsaa de Typer, som *Ægidius van der Heerstraten* benyttede i Løwen d. 9. April 1486[4], og som *Thierry Martens* benyttede i sin anden Presse i Alost 1487[5], ere beslægtede med Gotfred af Ghemens Type 1, saa svarer det ikke til min Forestilling om Typeslægtskab, og det er i ethvert Tilfælde saa fjærnt, at det kan lades ganske ude af Betragtning. Foruden denne Type anvendes i dette Tryk ogsaa en større Duitskrift, der dog kun bruges i en Linie i Begyndelsen samt i to Linier i Slutningen. Holtrop erklærer, at denne Type er identisk med Govaert van Ghemens Type 2 i *Lantsloet*. Det ligger i Sagens Natur, at saadanne Sammenligninger ere særdeles vanskelige, naar man kun har en saa lille Prøve paa den ene Type. Det bedste Kriterium, nemlig Sammenligning af Kegelhøjden ved Udmaaling af 20 Linier, kan man slet ikke anvende, og det har ogsaa sine særlige Vanskeligheder at sammenligne Typerne i et latinsk Tryk med Typerne i et hollandsk. Jeg har anstillet en Sammenligning med et Exemplar af Gotfred af Ghemens kjøbenhavnske Tryk af *Fundamentum*

[1] Det ene af de to komplette Exemplarer af denne Bog findes i det store kongelige Bibliothek; det er velsagtens solgt af Gotfred af Ghemen her i Landet.

[2] Proctor, Essays. S. 140. Et Faksimile findes Holtrop, Mon. typ. Pl. 47, 5 a.

[3] Collected Papers. S. 231.

[4] Holtrop, Anf. Skr. Pl. 55 a.

[5] Holtrop, Anf. Skr. Pl. 46 b.

in Grammaticam 1493, der jo er trykt med Type 2, med stadigt Hensyn til Holtrops Faksimile af *Lantsloet* (Anf. Skr. Pl. 73). Skjønt jeg altsaa delvis har kunnet arbejde efter Originaler, har jeg ikke naaet et absolut sikkert Resultat. Det lille g har en anden Form i 1493 end i 1486, men begge Formerne synes at forekomme i *Lantsloet;* Forkortelsen ũ har ligeledes faaet en anden Form i 1493, denne Type forekommer slet ikke i det hollandske Tryk. Det er imidlertid meget sandsynligt, at Gotfred af Ghemen kan have fornyet enkelte Matricer i Tiden mellem 1486 og 1493; Matricer kunne være bortkomne, eller han har villet forbedre Snittet. Ellers er der ganske vist en overordentlig Overensstemmelse mellem de undersøgte Typer; og jeg er tilbøjelig til at give Holtrop Ret i hans Hævdelse af Identiteten. Det absolute Bevis vilde muligvis kunne gives ved Hjælp af forstørrede Fotografier af Typer og Typesammenstillinger efter Originalerne; men denne Vej har jeg ikke havt Lejlighed til at følge.

Medens vi altsaa ikke ved Typesammenligningen have faaet et absolut Bevis for Rigtigheden af Holtrops Identificering af Govaert van Ghemen og Gotfridus de Os, faa vi et saadant ved en Række meget karakteristiske xylograferede Initialer, der benyttes i *Opusculum quintupertitum*, og som Holtrop gjengiver[1]. Af disse finde vi et 𝔖 i Udgaven af Jydske Lov med Biskop Knuds Glosser, som Gotfred af Ghemen trykte i Kjøbenhavn 1508, og et andet af den samme Række, et 𝔄, findes i Bogen om Lantsloet.

Med Type 1 er efter Holtrop[2] ogsaa trykt *Confessionale primo per quæstiunculas secundo de modo confitendi. U. St. o. A. 4°* (Campbell, Nr. 488); i denne Bog gjenfindes et af Initialerne, et 𝔓, fra *Opusculum quintupertitum*. Endvidere findes i det kongelige Bibliothek i Brüssel en lille Bog, *Albertanus, Konste om te leren sprecken ende zwighen. U. St. o. A. 4°* (Campbell, Suppl. II, Nr. 69 a), der angives at være trykt med Type 2[3].

Saavidt synes det mig, at man har fast Grund under Fødder, og jeg mener, at man uden Tøven kan tilskrive Gotfred af Ghemen de her

[1] Anf. Skr. Pl. 72.
[2] Anf. Skr. S. 76.
[3] Proctor, Essays. S. 181.

omtalte sex Bøger; men derimod er jeg ude af Stand til at følge Holtrop og Bradshaw i deres videre Forsøg paa at henføre endnu en hel Række af Bøger til Gotfred af Ghemens Presse.

Holtrop mener nemlig at gjenfinde Typerne fra *Lantsloet* (Type 2) i den smukke Bog *Le Chevalier délibéré. U. St. o. A. 4°* (Campbell, Nr. 1083), der er enestaaende blandt de nederlandske Inkunabler ved sine ualmindelig flotte Træsnit. Her har Holtrop dog taget fejl. Typen i denne Bog har betydelig større Kegelhøjde end Gotfred af Ghemens Type 2, og det er udelukket, at Linierne i Le Chevalier délibéré kunne være skudte. I denne Bog findes et interessant Bogtrykkermærke, en Elefant bærende et Kastel med Krigere ved Tinderne, og fra hvilket der vajer to Flag, det ene med Kejser Maximilians, det andet med Byen Goudas Vaaben. Desuden sees indenfor Rammen to ornamenterede Bogstaver, uden Tvivl 𝔊 og 𝔇 eller rettere 𝔡, et paa hver Side af Kastellet. Allerede VAN DER MEERSCH udtalte den Formodning[1], at disse Bogstaver skulde betyde *G[otfr.] D[e Ghemen]*, hvilket synes højst urimeligt. DE BROU derimod[2] udtyder dem som *Gou-Da*. Jeg læser ikke et stort men et lille 𝔡, og man kunde da tyde Bogstaverne som *Gou-da*. Som en Kuriositet kan nævnes, at J. H. HESSELS i det, der paa Billedet seer ud som Stene og Ujævnheder paa Jorden, paa hvilken Elefanten træder, har troet at kunne læse *G. v. Os*[3]. Naar en kritisk Forsker som Bradshaw meddeler dette uden Indsigelse eller Kommentar, saa kan det kun forklares ved, at han er forud indtagen i Holtrops Opfattelse, at vi her have et Tryk af Gotfred af Ghemen.

Den samme Type, hvormed *Le Chevalier délibéré* er trykt, findes i en lille Bog, *Blaffert ende register van de losrenten ende lijfrenten der stede van der Goude. U. St. o. A. 2°* (Campbell, Nr. 292). Denne Bog, hvis Trykkeaar kan bestemmes efter Indholdet til 1489, udviser desuden en større Type, der senere optræder i Tryk udførte af *Collacie-Broeders* i Gouda, hvis Virksomhed falder i Tiden omkring 1496. Endnu et Skrift kan paavises, der er trykt med Typen fra *Le Chevalier délibéré*,

[1] Les Imprimeurs Belges à l'Étranger. I. 1856, S. 109.

[2] Annales du Bibliophile Belge. 1865. (Citeret efter Holtrop.)

[3] Bradshaw, Collected Papers. S. 220[1].

nemlig en hollandsk Oversættelse af Romanen om *Huon de Bordeaux* (Campbell, Nr. 1011); af dette Tryk kjendes dog kun et Fragment paa et Blad, der findes i det kongelige Bibliothek i Haag.

Efter min Mening er der intet, der berettiger os til at identificere det Trykkeri i Gouda, hvorfra disse 3 Tryk ere udgaaede, med Gotfred af Ghemens Værksted.

Et lignende Bogtrykkermærke som det, der findes i *Le Chevalier délibéré*, med ganske det samme Indhold, findes i den lille Bog *Historie Godevaerts van Boloen. U. St. o. A. 2°* (Campbell, Nr. 968). Det er dog vendt til den modsatte Side og er større end det førstnævnte. Holtrop har uden Tøven henvist denne Bog til det samme Bogtrykkeri, Gotfred af Ghemens, skjønt den er trykt med en helt anden Type. Ogsaa den Omstændighed, at Bogtrykkermærkerne trods det, at de udvise samme Indhold, ere forskjellige, synes mig afgjort at pege paa, at vi have at gjøre med to forskjellige Bogtrykkere, af hvilke den ene har plagieret den andens Bogtrykkermærke. Konkurrencen mellem Bogtrykkerne i den ældste Tid blev drevet med allehaande Midler, ogsaa de mindre noble; Eftertryk og Plagiat af Træsnit og Bogudstyr florerede; det synes mig derfor det rimeligste at antage, at Trykkeren af *Historie Godevaerts van Boloen* har syntes godt om sin Konkurrents Bogtrykkermærke og uden videre har kopieret det.

Man kjender andre Tryk udførte med den i *Historie Godevaerts van Boloen* anvendte Type. Den findes i et Afladsbrev fra Aaret 1486 (Campbell, Nr. 1561)[1], og i et andet uden Aarsangivelse, udstedt af *Bernardinus de Rechaneto*[2]. Disse stamme vel derfor fra samme Trykkeri. Om den samme Type findes i Afladsbrevet fra 1488 (Campbell, Suppl. III, Nr. 1562 a), er tvivlsomt; Proctor[3] oplyser intet derom. Efter Campbell synes det at være Typen fra *Le Chevalier délibéré*, men Campbells Typebestemmelser ere ikke altid til at stole paa, og hans Udtryk i Beskrivelsen er uklart. Derfor tør jeg heller ikke afgjøre, i hvilket Forhold den lille Bog *Dirck van Munster, Der kerstenen spiegel. U. St.*

[1] Holtrop, Mon. typ. S. 81.
[2] Proctor, Essays. S. 180—181.
[3] Anf. Skr. S. 181.

o. A. 8° (Campbell, Nr. 600) staaer til Trykkeren af Historie Godevaerts van Boloen. Campbell udtaler, at Typerne meget ligne de i denne Bog benyttede. Dette er jo ogsaa et tvetydigt Udtryk, der egentlig intet siger; men under alle Omstændigheder kan man ganske rolig fraskrive Gotfred af Ghemen dette Tryk.

I sin Afhandling fra 1870 udtaler BRADSHAW[1], idet han slutter sig til Holtrops Formodning om, at Bogtrykkeren fra Gouda, i hvis Mærke Bogstaverne 𝕲 𝕯 findes, er Gotfred af Ghemen, endvidere den Hypothese, at det ogsaa er denne, der d. 23. Juni 1484 i Gouda fuldendte Trykningen af *Epistelen ende Evangelien 4°* (Campbell, Nr. 693). I denne Bog, som Bradshaw var den første, der fremdrog, benyttes en Type, der ikke er identisk med nogen af de Typer, som hidtil ere omtalte. Man finder desuden i den Træsnit, som tidligere vare benyttede af *Gerard Leeu* i *Liden ons Heren. Gouda, Juli 1482* (Campbell, Nr. 1156)[2]. Den her benyttede Type gjenfindes i to andre Bøger, der derfor naturligt maa henføres til dette Trykkeri, nemlig *Petrarcha, Teghen die strael der minnen. U. St. o. A. 4°* (Campbell, Nr. 1393) og *Historien van die seven wise mannen van Romen. U. St. o. A. 4°* (Campbell, Nr. 952). Denne Hypothese beroer dog væsentlig paa Bradshaws Lyst, som han delte med Holtrop, til at anbringe alle herreløse Goudatryk under Gotfred af Ghemens Navn. Han er selv opmærksom paa det vovede i denne Formodning, thi han tilføjer: «skjønt jeg endnu ikke kan anbringe disse Bøger under hans [Gotfred af Ghemens] Navn, fordi jeg endnu ikke kan pege paa nogen Type, noget Initial eller noget Træsnit, der er fælles for begge Rækker af Bøger».

Derimod har Bradshaw fremdraget et Fragment paa 2 Blade af en Udgave af et latinsk grammatisk Arbejde *Alexandri Galli Opus minus primae partis cum commento* (Campbell, Nr. 134), som findes i det kongelige Bibliothek i Haag. Dette Tryk frembyder en særlig Interesse, og Bradshaw har derfor givet Faksimiler, desværre temmelig ufyldestgjørende, af to af Siderne[3]. Her finde vi et af Gotfred af Ghemens

[1] Collected Papers. S. 219.

[2] Smlgn. Chr. Bruun, Gotfred af Ghemen. S. 26.

[3] Collected Papers. Pl. 12 a—b.

Initialer fra 1486 anvendt, og vi møde to forskjellige Typer, en mindre Textskrift af tysk Snit, der er nær beslægtet med *Gerard Leeus* Type 5, og som ikke hidtil har kunnet paavises i andre Tryk, og en større Type, en hollandsk Duitskrift, som Holtrop[1] erklærer for at være den samme som Gotfred af Ghemens Type 2 (Lantsloet-Typen). Desværre lader Typesammenligningen sig ikke godt anstille efter de tilgængelige Faksimiler, Kegelhøjden kan ikke maales, da Linierne i *Opus minus* ere skudte, og Sammenligningsmaterialet er for ringe. Selv om vi virkelig her træffe noget af Gotfred af Ghemens Materiel, saa kan det være Tvivl underkastet, om vi have at gjøre med et Tryk af ham, særlig fordi der her optræder en helt ny Type. Det er nemlig sikkert, at Gotfred af Ghemen afhændede en Del af sit Materiel, som vi senere skulle dvæle ved, og som just indbefattede det, der her kommer i Betragtning, inden han drog til Danmark; vi finde det senere benyttet i England. Det er da ikke udelukket, at *Opus minus* er trykt, efter at Gotfred af Ghemen har afhændet en Del af det i denne Bog benyttede Materiel til en anden Bogtrykker, der allerede ejede den mindre Type.

Resultatet af denne Undersøgelse af de omtalte Bøger og af den derved øvede Kritik af Holtrops og Bradshaws Resultater synes mig at maatte blive, at de sex førstnævnte Tryk med nogenlunde Sikkerhed kunne tillægges Gotfred af Ghemen, og at det sidst omtalte muligvis men dog med visse Tvivl kan bringes i Forbindelse med ham. De øvrige Bøger maa derimod tilskrives 3 forskjellige, foreløbig anonyme, Trykkerier vistnok i Gouda.

Heraf følger, at vi først træffe paa Gotfred af Ghemen, da han d. 13. Nov. 1486 udsendte *Opusculum quintupertitum* fra sin Presse under Navnet *Gotfridus de Os.* Han var da i Besiddelse af en lille gothisk Texttype (Type 1), der synes at være skaaret efter Veldeners Type 9, samt af en smuk og kraftig hollandsk Duitskrift; desuden ejede han et Sæt smukke xylograferede Initialer. I denne Bog anvendte han endvidere et Træsnit forestillende en Lærer undervisende tre Disciple, et Sujet, der i mange Varianter gaaer igjen som Illustration til Skolebøger fra Inkunabeltiden. *Opusculum quintupertitum* er et godt udført Arbejde,

[1] Mon. typ. S. 76.

der viser, at dets Mester har overstaaet Læreaarene. Omtrent samtidig synes han at have trykt *Confessionale* med Type 1. Denne Type lægger han saa helt til Side. Karakteristisk nok benytter *Veldener* ogsaa sin Type 9 kun i en Bog. Dette Typesnit synes altsaa ikke at have gjort Lykke. Med sin hollandske Type 2 har han saa trykket den lille Bog af *Albertanus*, Bogen om *Lantsloet* samt de to Udgaver af *die gheestlike minnebrief*, hvoraf den ene er dateret Leiden. Hvilke af de udaterede Bøger der ere trykte i Gouda og hvilke i Leiden, kan ikke afgjøres.

Med de her vundne Resultater stemmer den ovenfor fremsatte Formodning om Gotfred af Ghemen som den Medhjælper hos Johan Snell, der vendte tilbage til sit Fædreland efter sin Mesters Død og der trykte *Kompst van Keyser Frederyck te Trier*, særdeles godt. Johan Snell er sandsynligvis død i Løbet af Aaret 1484, og Gotfred af Ghemen har da snarest begivet sig paa Vejen hjem. Med de medførte tarvelige Rester af Joh. Snells Caorsintype har han da trykt den lille Bog om Kejser Frederik som sit første selvstændige Forsøg i den Kunst, som han vilde hellige sine Kræfter. Forsøget faldt ikke ret godt ud; denne lille Bogs typografiske Udseende er tidligere omtalt. Gotfred af Ghemen har uden Tvivl selv seet, hvor tarveligt et Resultat han havde opnaaet, og han har sat alt ind paa at skaffe et nyt og tidssvarende Materiel. Med dette trykte han saa *Opusculum quintupertitum*, der fuldendtes d. 13. Nov. 1486.

Ret mange Aar virkede Gotfred af Ghemen imidlertid ikke i sit Fædreland. Han flyttede fra Gouda til Leiden, men han kom næppe paa den grønne Gren. Han maatte endog afhænde en Del af sit Materiel. Det er sikkert gaaet ham som saamange af dem, der i den første Tid mente, at den vidunderlige Opfindelse hurtigt og let vilde indbringe dem Guld og grønne Skove; Konkurrencen var haard, og i den skyedes ingen Midler; Læsefærdigheden og Læselysten var ikke saa stor, at Markedet kunde optage den store Mængde Bøger, som Bogtrykkerpresserne udsendte.

Da Gotfred af Ghemen brød op for at rejse til Danmark, førte han kun med sig Lantsloet-Typen, et eneste Initial af det smukke Sæt fra

1486 og tre Træsnit, som han havde benyttet i Leidener Udgaven af *Die gheestlike Minnebrief*. Bruun antager[1], at han ogsaa har medbragt andre af de Træsnit, som han benyttede i sine danske Tryk, fra Holland, da de gjøre Indtryk af at være af hollandsk Arbejde; man kan dog ikke udtale nogen afgjørende Mening herom, da Stilen ikke er et afgjørende Kriterium, og de paagjældende Træsnit ere ikke fundne hverken i Gotfred af Ghemens tidligere eller i andre hollandske Bogtrykkeres Frembringelser.

Som ovenfor omtalt, kan det paavises, at Gotfred af Ghemen har skilt sig af med en Del af sit Materiel. Bradshaw[2] var den første, der gjorde opmærksom paa, at *Wynkyn de Worde*, der i 1491 overtog *William Caxtons* Trykkeri i Westminster efter dennes Død, i sine ældre Tryk anvender en Del af Gotfred af Ghemens Materiel. *Wynkyn de Worde* var fra Wörth i Elsass og allerede 1480 var han i Westminster som Caxtons Medhjælper. Skjønt han allerede 1491 blev selvstændig, lod han sig dog først i 1496 naturalisere som Englænder[3]. Et Initial C af Gotfred af Ghemens fra 1486 findes i et Tryk af Wynkyn de Worde fra 1493[4]. Træsnittet, der forestiller Læreren og de 3 Disciple, fra sidste Side af *Opusculum quintupertitum* benytter Wynkyn de Worde i 1499. Desuden finde vi i hans *Book of St. Alban's* fra 1496 anvendt en hollandsk Type, som Gordon Duff erklærer for at være identisk med Gotfred af Ghemens Lantsloet-Type. Der er dog tilføjet nye Typer til Brug for engelsk Sats, og Sammenligningen er næppe nogensinde foretaget efter Originalerne. Der synes dog ikke at være Tvivl om, at Wynkyn de Worde i Holland har erhvervet et Sortiment af Lantsloet-Typen sammen med andre Dele af Gotfred af Ghemens Materiel; dette er skeet før Aaret 1493. Det kan, som ovenfor antydet, være tvivlsomt, om han har kjøbt det direkte hos Gotfred af Ghemen før dennes Afrejse til Danmark, eller om det ikke allerede før har været paa andre Hænder. Jeg er mest tilbøjelig til at antage, at vi i *Alexandri Galli*

[1] Gotfred af Ghemen. S. 28.
[2] Collected Papers. S. 220.
[3] E. Gordon Duff, A Century of the English Book Trade. 1905, S. 173.
[4] Gordon Duff, Early English Printing. 1896. Pl. 8.

Opus minus, som ovenfor er omtalt, har et Vidnesbyrd, der taler for det sidste.

Man antager[1], at Gotfred af Ghemen er kommen til Kjøbenhavn før d. 20. Marts 1490, og at hans latinske Donatus allerede da var trykt. Denne Antagelse beroer paa, at der er omtalt et Exemplar af Donatudgaven, i hvilket den lærde sydtyske Humanist *Konrad Celtes* har skrevet nogle Linier og forsynet sin Notits med Datoen d. 20. Marts 1490. Dette Exemplar er ikke siden kommet for Lyset, hvilket er meget beklageligt, da denne haandskrevne Notits er et saare vigtigt Dokument til Gotfred af Ghemens Historie.

Det var P. A. BUDIK, Bibliothekar i Klagenfurt, der ejede dette Exemplar af Bogen. Paa Grund af Sagens Betydning hidsætter jeg en Oversættelse af hans originale Beretning[2]: «Kjøbenhavn 1490(?). Første Tryk: Donatus de octo partibus orationis. I Slutningen: Finit donatus. Hafnye per me gotfridum de ghemen. 4°. Jeg fandt denne Bog hos en Marskandiser i Wien, der sammen med forskjelligt gammelt Husgeraad ogsaa havde nogle — mest værdiløse — Bøger til Salg og forlangte tre Groschen af mig for denne Sjældenhed. Paa det første Blad fandt jeg følgende mærkværdige Notits: *Donum cl. et consultissimi viri D. Vachii I. C. et Consiliarii Bavarici Domini et amici vet. plurimumque colendi. Conr. Celtes. die XX Martii 1490.* I Bogen selv er der flere Randglosser med samme Haandskrift, og i Slutningen er Aarstallet 1490 skrevet paany.» Hele denne Beretning lyder meget troværdig. Der foreligger sikkert ingen Forvexling med en anden Bog, og da Aarstallet forekommer to Steder i Bogen, kan der næppe være Tale om en Fejllæsning. Dr. MAX ORTNER, Kustos ved det k. k. Studiebibliothek i Klagenfurt har meget elskværdigt meddelt mig, at Bogen ikke findes der i Bibliotheket, og at ingen kan oplyse, hvorhen Budiks Bøger ere komne efter hans Død 1858. Han oplyser tillige, at Budik drev Handel med sine Bøger, hvilket mangfoldiggjør Mulighederne, der kunde komme i Betragtning ved en nærmere Eftersøgning.

[1] Bruun, Aarsberetn. I, S. 45—46.

[2] Jahrbücher der Literatur. 83. Bd. Wien, 1838, Anzeige-Blatt S. 27.

Det synes mig, at der ikke er nogen Grund til at tvivle om, at et saadant Exemplar med den anførte Notits virkelig har existeret og sandsynligvis existerer endnu. Men deraf vil man kunne slutte, at Gotfred af Ghemen sandsynligvis allerede i 1489 har trykt denne Bog, thi det forekommer mig ikke sandsynligt, at en Bog paa mindre end nogle Maaneder er kommen fra Kjøbenhavn til Sydtyskland eller Østerrig. Her er jo ikke Tale om en direkte Forsendelse af Bogen, der vel kunde besørges hurtigere. Bogen maa jo sikkert tilfældigt være kommet i Vacchius' Hænder og kan vel have havt flere Ejere undervejs. I Tyskland behøvede man paa den Tid ikke at kjøbe sine Donater i Kjøbenhavn. Gotfred af Ghemen har da vel allerede i Slutningen af 1489 været i Kjøbenhavn og har været i fuld Virksomhed.

Der er ingen Grund til paa dette Sted at dvæle udførligere ved Gotfred af Ghemens Virksomhed i Kjøbenhavn. Bruun har jo udtømmende behandlet alle Frembringelserne fra hans Presse, og jeg havde ikke tænkt mig Muligheden af at kunne finde nye Tryk af Gotfred af Ghemen. Et gunstigt Tilfælde sætter mig imidlertid i Stand til at fremdrage et Par nye Tryk, som han har været Mester for.

Den Samling af Afladsbreve og lignende Etbladstryk, som fandtes i Nationalmusæets 2den Afdeling, har R. Nyerup beskrevet en Del af[1], uden at han dog med et Ord rører ved den typografiske Side af Sagen. Da jeg for et Par Aar siden undersøgte denne højst interessante Samling, blev jeg glædelig overrasket ved at kunne konstatere, at to af disse Tryk vare fremstillede med Gotfred af Ghemens bekjendte Typer.

Det er to Broderskabsbreve, de eneste trykte, der kjendes fra Danmark[2]. Saadanne Breve udstedtes af Klostre og lignende kirkelige Stiftelser til Personer, der havde indlagt sig Fortjenester af dem, og derved sikredes der disse Personer Delagtighed i disse Institutioners Forbønner og gode Gjærninger samt i de særlige Indulgenser, der maatte være tillagte dem ved pavelige Buller.

[1] Ant. Annaler. III. 1820, S. 211—52.

[2] Lignende svenske ere beskrevne af Klemming, Sveriges Bibliografi. 1481—1600. S. 76—80.

L ... ancti Anthonij Vienen̄
... cūdyocesis Salutem in
... ordinis predicti
... devotionis affectu
... renm. Que die noctuqʒ
ex ... is Adicien̄ Nichilominꝰ
in ... r ecclesiastica sepultura
ut ... s ꝑ sustentatione fratrū
loc ... degenciū annuatim per
pa ... gere cōfessorem ydoneū
co ... pensionis et interdicti ac
se ... re cōtrita et ore cōfessa
al ... is apostolicis desup cō/
fo ... ncesso.
ce ...

... go auctē eiusdē dn̄i nr̄i
M ... et sedis aplice in hac pte
th ... siasticis sentēcijs censuris
ri ... e libent cōfiteri voluerit
ec ... Sancti Amen.
h ...

Niu| iter ꝛ prior totusq̄ cōuentus
hospita| ir notū q̄ inter multas va/
riasq̄ in| ciꝰ viij. Eugeniꝰ iiij. Clemēs
vi. et Io| ana Veruētiā hospitale nr̄m
Sandruſien̄ ve| In quibus pauperes egent
recolligūt Or| tribus indulſerūt, Vt q̄libet
illoꝝ cōfeſſore| etiam ſedi aplice reſuatis
Semel dūtaxa| bſoluere ꝛ diſpēſare valeat
Preterea cōce| ulpa quīquagenarie Station̄
dedication̄ ac| ordine nr̄o ſint p̄ticipes et
cōſortes inppe| ſuaꝝ elemoſinaꝝ elargitiōe
apud nos mer| poterit cōcedimꝰ tibi p̄ p̄ntes
Datꝫ ſub nr̄o

Miſereat tu| michi cōmiſſa et tibi conceſſa
te abſoluo ab| tis corde cōtritis ore cōfeſſis
et oblitis In n|
iēs

Miſereat tu| oſtolica michi commiſſa et
tibi cōceſſa te| tuis criminibꝰ ꝛ exceſſibꝰ
quātūcūq̄ gu| ulpa In nomine patris ꝛ
filij ꝛ ſpiritu

Det første af disse Broderskabsbreve[1] er udstedt 1511 af *Jens Christensen*, Forstander for *St. Antonius Klosteret i Præstø* til Bedste for *Fru Pernille Bilde* for hendes Gave til Bedste for Klosterets philanthropiske Formaal. Pernille Krognos Olufsdatter blev i 1508 gift med Anders Bilde til Søholm. I denne Sammenhæng er der ikke Anledning til at komme nærmere ind paa Brevets Indhold og paa Antonius-Klosterets Historie[2]. Her kommer kun Dokumentets typografiske Udførelse i Betragtning.

Det er trykt paa Langsiden af et halvt Ark Papir (205 × 292 mm.), der ikke er beskaaret. Skriftkolonnens Størrelse er 85 × 205 mm., og der er 20 Linier. Den anvendte Type er Gotfred af Ghemens mindre Type, der først anvendtes 1506 i Udgaven af Peder Laales Ordsprog. Ordene **Forma absolutionis** skulde fremhæves stærkt, men da Bogtrykkeren ikke havde Typer af den Størrelse, som han ønskede at anvende, Kanontyper, lod han disse to Ord skære i Træsnit. Han anvender et smukt xylograferet Initial **D** af 24 mm.s Højde i første Linie.

Det er rimeligt, at Trykningen er udført mellem Aarene 1506, da den lille Texttype først optræder, og 1510, da Gotfred af Ghemens Virksomhed ophører. I Dateringen af Dokumentet ere Tallene **xi** føjede til med Haanden.

Det andet Broderskabsbrev er desværre ikke godt bevaret, Bladet er stærkt beskaaret og medtaget af Fugtighed; det har været sammenfoldet paa begge Leder og har lidt meget i Folderne, og det er allerede i gammel Tid blevet opklæbet paa stift Papir. Det er en uudfyldt Blanket paa 22 Linier for et Broderskabsbrev udstedt af Forstanderen for Helligaandshuset i Randers[3]. Skriftkolonnens Størrelse er 85 × 223 mm. Skjønt Bladet ikke er udfyldt, er det dog forsynet med Klosterets Segl, saa det har altsaa været helt færdigt til umiddelbar Benyttelse.

[1] Smlgn. Nyerup, Anf. St. S. 234. Brevet er omtalt og aftrykt af Fenger i Kirkehist. Saml. II, S. 103—5.

[2] Om dette smlgn. Fenger. Anf. St. S. 96—106; H. F. Rørdam, Kirkehist. Saml. 4. R. II, S. 193 ff., VI, S. 131 ff.

[3] Nyerup, Anf. St. S. 235—36. Aftrykt i J. Lindbæk og G. Stemann, De danske Helligaandsklostre. S. 242—44; en formindsket Gjengivelse af Originalen sst. S. 133.

Dette Blad er i typografisk Hensende interessantere end det først omtalte. Der anvendes i det nemlig foruden Gotfred af Ghemens mindre Texttype ogsaa i to Linier hans større Type, som han medbragte fra Holland. Men desuden finde vi en Missaltype i Ordet Vniuersis, som ellers ikke kan paavises i Gotfred af Ghemens Tryk. Det er ogsaa paafaldende, at det xylograferede Initial V i første Linie (32 mm. højt) ikke er identisk med det i det førstnævnte Broderskabsbrev anvendte. De to Rubriktegn af forskjellig Størrelse ere de af Gotfred af Ghemen anvendte. Derimod har jeg ikke fundet det lille Lombard M i dennes Tryk.

Spørgsmaalet bliver nu, om man under disse Forhold kan hævde, at Gotfred af Ghemen har trykt dette Blad. Svaret maa blive, at det er temmelig tvivlsomt.

Der er ingen Tvivl om, at den i Ordet Vniuersis anvendte Missaltype er ganske identisk med den, som Lübecker Bogtrykkeren *Matthæus Brandis* anvendte i *Missale Hafniense*, som han i Aaret 1510 trykte i Kjøbenhavn[1]. Denne Type var allerede i hans Besiddelse i Aarhundredets Begyndelse[2]. Matthæus Brandis trykker endnu 1512 en Bog i Kjøbenhavn, men allerede 1513 er hans Materiel i Hænderne paa *Poul Ræff*, saa han er sandsynligvis død 1512. Der foreligger altsaa flere Muligheder. Det er jo rimeligt, at baade Gotfred af Ghemen og Matthæus Brandis samtidigt vare i Kjøbenhavn; Gotfred af Ghemens sidste kjendte Tryk er fra 1510, og i dette Aar udkom ogsaa Missale Hafniense. I en fremdraget Liste over vaabenført Mandskab, der er udateret, men som dog med megen Sandsynlighed er sat til omtrent 1510[3], nævnes som boende i Klædebo Rode: *Mattis Bogtrykker*, *Thomas Bogtrykker*, *Mester Gotfred.* Bruun[4] gjenfinder i de to af disse Matthæus Brandis og Gotfred af Ghemen. De nævnes ikke som boende sammen, ellers vilde det ligge nær at antage, at Mattis og Thomas vare Medhjælpere hos Gotfred, idet denne i Modsætning til de to første kaldes Mester.

[1] Særlig u-Formen er karakteristisk.
[2] Smlgn. H. O. Lange, Bidr. til Lübecks Bogtrykkerhist. S. 37 (Bogvennen).
[3] O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium. I, S. 280 ff.
[4] Gotfred af Ghemen S. 30.

December habz dies xxxi
Lunationes xxix

xiij	f		Eligij episcopi
ij	g	iiij	
	A	iij	
x	b		Barbare virginis
	c	Nonas	
xviij	d	viij	Nicolai episcopi
vij	e	vij	Octaua andree
	f	vi	Cōceptionis marie
xv	g	v	Anne matris marie
iiij	A	iiij	
	b	iij	
xij	c	ij	
i	d	Id⁹	Lucie virginis
	e	xix	
ix	f	xviij	
	g	xvij	

Septēber habz dies
Lunationes xxx

xvi	f		Egidij abbatis
v	g	vi	
	A	v	
xiij	b	iiij	
ij	c	iij	
	d	ij	
x	e	Nonas	
	f	viij	Natiuitas marie
xviij	g	vij	Gorgonij martiris
vij	A	vi	
	b	v	Prothi et iacinti mar.
xv	c	iiij	
iiij	d	iij	
	e	ij	Exaltatio crucis Cornelij
xij	f	Id⁹	Oct⁹ natiuitat⁹ marie

Det maa dog ogsaa paa Forhaand synes utænkeligt, at Matthæus Brandis skulde have traadt i Tjeneste hos Gotfred af Ghemen med sit Materiel.

Det kunde tænkes, at Gotfred af Ghemen havde laant de paagjældende Missaltyper af Matthæus Brandis. Herimod synes dog den Omstændighed at tale, at det xylograferede 𝔇 er et andet end i det første Broderskabsbrev, der sikkert stammer fra Gotfred af Ghemens Værksted. Det vilde jo være besynderligt, om han skulde lade skære et nyt 𝔇 i samme Stil; han plejede ellers at være kneben nok med sit Bogudstyr og at gjemme godt paa sine Træstokke.

Der er en anden Mulighed, som synes mig at være sandsynligere, nemlig den, at Matthæus Brandis efter Gotfred af Ghemens Død har overtaget dennes Typer, og at dette Broderskabsbrev saaledes er trykt mellem 1510 og 1513. Det er bekjendt, at Gotfred af Ghemens større Type i Aaret 1528 benyttes i to Bøger, der ere trykte af *Peder Brandis* i Kjøbenhavn[1]; om denne Bogtrykker har man aldeles ingen Efterretninger ud over, at han har trykt disse to Bøger; men der er jo megen Sandsynlighed for, at han hører til den store Bogtrykkerfamilie *Brandis*, og det vilde ikke være urimeligt at antage, at han var en Søn af Matthæus Brandis, og at Gotfred af Ghemens Typer ere blevne i Familiens Besiddelse, efterat Poul Ræff havde erhvervet Matthæus Brandis' øvrige Materiel. Naturligvis er der jo ogsaa den Mulighed, at en Tredjemand har overtaget Gotfred af Ghemens Materiel og har laant eller erhvervet nogle faa af Matthæus Brandis' Missaltyper og dermed har trykt det her omtalte Broderskabsbrev. Under alle Omstændigheder viser dette Tryk os de to bekjendte Bogtrykkeres Materiel i en Kombination, der rejser et Problem af ikke ringe Interesse, men som desværre ikke kan løses med Sikkerhed.

Det er bekjendt, at *Christian Pedersen* i Fortalen til *Vor Frue Tider*, som han udgav i Paris 1514, omtaler de mange Fejl i de daglige Psalmer *som de forre vdsatte vaare i dhe andre tide bøgher*[2]. Man kan heri med Bruun se en Hentydning til tidligere Tryk af Tidebøger, som nu ere tabte. Og i Virkeligheden kan jeg her meddele et lille Fragment, som

[1] Bruun, Aarsber. etc. I, S. 346 og 362.

[2] Bruun, Aarsber. etc. I, S. 208.

vidner om, at Gotfred af Ghemen har trykt en Tidebog. Det er Hr. Bibliotheksamanuensis Dr. ISAK COLLIJN, der i Universitetsbibliotheket i Lund fandt et lille forrevet Oktavblad, der viste Gotfred af Ghemens større Typer. Han gjorde mig opmærksom paa dette Blad og overlod mig med stor Elskværdighed Retten til at udnytte hans Fund. Begge Sider af det dobbeltsidigt betrykte Blad ere her gjengivne takket være Hr. Overbibliothekar Dr. CARL AF PETERSENS' Imødekommenhed.

Bladet er af et Kalendarium til en Tidebog i lille Oktav, der er 17—18 Linier paa Siden, og Typen er Gotfred af Ghemens større Texttype. Det er paafaldende, at Forsiden omfatter September Maaneds og Bagsiden Decembers første Halvdel; den mellemliggende Tid eller, hvad der vilde have fyldt 6 Blade, er altsaa oversprunget. Dette synes kun at kunne forklares ved den Antagelse, at Bladet er af et fejltrykt Ark, der er kasseret og anvendt af Bogbinderen som Makulatur. Desværre tillade de i dette Kalenderfragment nævnte Helgene ikke at bestemme, for hvilket Stift denne Tidebog er trykt. Heller ikke Tiden for Trykningen lader sig nærmere fæstne. Den anvendte Type benyttede Gotfred af Ghemen under hele sit Ophold i Kjøbenhavn.

Endnu et Tryk kan med temmelig Sikkerhed tilskrives Gotfred af Ghemen, men desværre er det ikke til at opspore mere. Det er et Broderskabsbrev trykt paa Pergament, i hvilket *Peder Plog*, fra 1502 Prior i Helligaandsklosteret i Kjøbenhavn, meddeler *Laurids Pedersen* Delagtighed i Klosterets aandelige Skatte. Dokumentet fandtes endnu 1820 i det danske Selskabs Samlinger[1], og NYERUP[2] omtaler det i Sammenhæng med de andre Broderskabsbreve; men senere er dette interessante Stykke forsvundet. Indholdet kjendes af en Afskrift af LANGEBEK[3]. Nyerup oplyser, at af Aarstallet MDviij var Tallet viij tilføjet med Haanden. Der kan ikke være Tvivl om, at ogsaa denne Blanket var udgaaet fra Gotfred af Ghemens Presse. Det maa udtrykkelig bemærkes, at man ellers ikke har Spor af Pergamenttryk fra hans Haand.

[1] Det Kgl. Danske Selskabs Begyndelse og Tilvext. 1748, S. 206, Nr. 140.

[2] Anf. Skr. S. 235 n.

[3] Trykt af Rørdam, Kjøbenhavns Kirker og Klostre. Tillæg, S. 136—38, O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium. IV, S. 302—3.

STEPHAN ARNDES

HERI Danmark var man endnu langt ind i det 16de Aarhundrede henvist til foruden hos de Bogtrykkere, der virkede enkelte Steder i Landet, at lade Arbejde udføre i nordtyske Trykkerier, og en hel Række nordtyske Trykkerier have derfor Betydning for den danske Boghistorie. Det største Bogtrykkeri i Nordtyskland i de 30 Aar fra 1490 til 1520 var uden Tvivl det, som blev drevet af Hamborgeren *Stephan Arndes* i Lübeck. Efter i sin Ungdom at have virket snart i Kompagni med andre tyske Fagfæller og snart alene i Italien blev han i 1486 kaldt til *Slesvig* for at trykke et Missale for Slesvig Stift, et af de prægtigste liturgiske Tryk, som nogensinde er blevet fremstillet. Fra 1487 er han bosat i Lübeck, hvor han virker til sin Død 1519. Her trykte han 1504 et Missale for Prædikebrødrene i Danmark, hvoraf nogle Blade findes i Stockholm[1], og hvoraf senere en Del Blade ere komne til det kongelige Bibliothek fra Rigsarkivet.

Foruden Missalet trykte han i Slesvig ogsaa en Udgave af *Donatus minor*[2], og Dr. I. COLLIJN har nylig i Universitetsbibliotheket i Upsala fremdraget en Udgave af den bekjendte *Dialogus Salomonis et Marcolfi*, der med absolut Sikkerhed kan henføres til Stephan Arndes' Slesviger Presse og til Aaret 1486[3]. Endnu et Missaltryk har Arndes udført for Danmark. Dette findes i Riga og er først fremdraget af H. VON BRUI-

[1] Bruun, Aarsber. etc. I, S. 128—30.

[2] Bruun, Anf. Skr. I, S. 34—38.

[3] Allm. svenska Boktryckareföreningens Meddelanden. 1905, S. 71—73.

NINGK[1]. Det er trykt i Aaret 1500, og man maa efter de Oplysninger, der foreligge om det, antage, at det er et Missale for Viborg Stift.

Endnu en Bog har man kjendt, som Stephan Arndes allerede 1496 har trykt for Danmark; den har længe været tabt, men i 1884 lykkedes det mig paa det herværende Universitetsbibliothek at fremdrage et Exemplar. Der er her en Anledning til at give en nærmere Beskrivelse af Bogen.

Det er *Statuta synodalia et provincialia Egerdi episcopi Slesvicensis fra 1496*, der omtales i BRUUN'S fortræffelige Bibliographi over den ældste danske Literatur[2]. Indholdet af denne Bog har længe været vel kjendt, idet NOODT har aftrykt Texten[3]. Exemplaret er defekt, idet Bl. 1 og Bl. 9 mangle. Ogsaa paa anden Maade har det lidt af Tidens Tand, idet det er fugtplettet og ormædt, og Papiret er mørt. Bogen har altid været en stor Sjældenhed. Noodt benyttede til sit Aftryk en Afskrift[4], men han taler ikke om, hvorfra han har faaet den. I Bibliotheket paa Bordesholm fandtes der i sin Tid et Exemplar, men i et haandskrevet Katalog fra det 17de Aarhundrede staaer der ved denne Bogs Titel Vedtegnelsen: *a malevola manu dudum subrepta*[5]. SEELEN har efter et Exemplar, som Prof. SEB. KORTHOLT i Kiel laante ham, beskrevet Bogen[6]. I det foreliggende Exemplar er det manglende første Blad erstattet ved en Afskrift fra det 18de Aarhundrede; det er sikkert, at denne ikke er taget efter Noodts Aftryk, men efter et andet Exemplar af Originaludgaven, thi i Modsætning til Noodts Udgave bevarer den Originaltrykkets typografiske Charakter med alle Forkortninger og Ligaturer. En senere Haand har saa opløst Forkortningerne. Bl. 9 er ikke erstattet paa lignende Maade, saa dette maa have manglet i det Exemplar, der har foreligget til Sammenligning.

[1] Sitzungsber. der Ges. für Gesch. u. Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands für das Jahr 1900. S. 43 ff.

[2] Aarsberetn, I, S. 69—71.

[3] Beitr. z. Erläut. d. civil., Kirchen- u. gelehrten Gesch. d. Herzogth. Schleswig u. Holst. II. S. 53—82.

[4] Anf. Skr. II, S. 66[1].

[5] Merzdorf, Bibliothekarische Unterhaltungen. N. Samml. 1850, S. 73.

[6] Selecta litteraria. 1726, S. 661.

tū et diocesiū predictarū. qui horas eorū canoni-
cas ad intra et ex libris distincte et attēte legerit.
et nō euagādo orauerint. cōfessi et cōtriti xl dies
indulgētiarū. de iniūctis eis penitētiis. Singuli
nrm̄ pro singulis ipsis horis singulariter. ac pro
qualibet ipsarū in dn̄o misc̄diter relaxamus. Da
tum Segheberge Anno dn̄i. M.cccc.lxix. die
Lune sexta Nouembris. sub nostro sigillo pre-
sentibus subappen̄.

Approbatio indulgētiarū

¶ Nicolaus dei gr̄a Ep̄us Slesƺwicen̄. īdulgen̄-
tiū antistitū huius lr̄e approbamus. ac ratifica-
mus. ac similes iuxta tenorē huius lr̄e indulgen̄.
cōfessis et cōtritis. ut hic cōtinetur oratibus ī dei
noīe de iniūctis penitētiis ī dn̄o misericorditer re-
laxamus. que oīa scripta hec manus nostre ve-
ra esse protestamur cū sigilli appension̄.

Dictū Reuerēdi ī xp̄ō pr̄is

domini Nicolai epī Slesƺwicen̄. uiri q̄plurimū
deuoti.

¶ Unde quidā venerabilis Ep̄us verbo veritatis
dixit se habuisse ī maībus suis bullā cuiusdā pa-
pe. ī qua dedit oībus primā. terciā. sextā. et nonā.
de libro attēte oratibus pro qualibȝ horarū hmōi
centū dies indulgētiarū. in quo videtur detesta-
ri modū horas dicendi cursorie et sine deuotione
et attentione debita.

Af Statuta synodalia Egerdi. 1496.

Det samme Blad har ogsaa manglet i det Exemplar, der ligger til Grund for den Afskrift, som Noodt benyttede; der er en Lakune i hans Text, der nøjagtig svarer til det manglende Blad i det foreliggende Exemplar.

Her skal nu gives en Beskrivelse af Bogen, der dog for første Blads Vedkommende muligvis er ukorrekt, da man ikke kan vide, hvor nøjagtigt Afskriften gjengiver Originalen, Linieslutningerne kunne f. Ex. ikke angives.

Bl. 1 a: **Statuta Synodalia et | provincialia Reverendi in Christo Patris domini Egerdi Episcopi Sleſwicenſis Nec non ſacri palacij apo-ſtolici cauſarum auditoris. Anno Domini M. ccccxcvi. || Jn nomine Domini. Amen. | Ut in clero . . .** *Bl. 20 a, L. 4*: **¶ Sinodaliũ ac pro-uincialiũ ſtatutorũ liber | feliciter explicit. Jmpreſſuſqz in imperiali ciui-ta|te Lubiceñ. per Stephanum arndes. Anno dñi | M. cccc. xcvi. || Jn-dulgentie de legendis | horis canonicis ad intra. |** *Bl. 20 b, L. 27*: **et attentione debita. |**

20 Bl. 4°. Sign.: a—b⁶, c—d⁴, 29—30 Linier. Skriftkolonnens Størrelse 128 × 83 mm.

Texttypen er Stephan Arndes' Type, som han for første Gang anvendte i sin nedertyske Bibeludgave 1494. Som Udhævningsskrift anvendes den sammesteds benyttede Missaltype. Et Initial **J**, 19 mm. højt, findes Bl. 10 b; det hører til en Serie, som Arndes anvendte i Bibeludgaven.

I Stephan Arndes' Produktion maa dette Tryk med Hensyn til Udstyrelse sammenstilles med *Thomas Hibernicus, Religio munda* som han trykte samme Aar (Hain 8544).

En anden Bog, muligvis udført i samme Trykkeri, der ogsaa vedrører Danmark, er en Udgave af et nedertysk Digt om Slaget ved Hemmingstedt d. 17. Februar 1500. Kong Hans' Nederlag synes at have vakt stor Opsigt i Nordtyskland, og Ditmarskernes Sejr blev forherliget i flere Flyveskrifter, der fik en betydelig Udbredelse.

Dr. *Heinrich Boger* i Rostock skrev et latinsk Digt om denne Begivenhed, der synes at være optrykt flere Gange[1]; et af disse Tryk

[1] K. E. H. Krause, Zur Ditmarschenschlacht von 1500 (Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesch. XI, S. 4.

vil der senere blive Anledning til at omtale nærmere. Dette Digt blev bearbejdet i et nedertysk Digt, der sammenarbejdedes med et gammelt Digt om Ditmarskernes sejrrige Kamp mod Holstenerne 1404, og dette foreligger i tre forskjellige Tryk, hvoraf de to synes at være udgaaede fra Stephan Arndes' Presse uden Tvivl endnu i Aaret 1500.

Det ene Tryk, som er det eneste fuldstændige, findes kun bevaret i et eneste Exemplar, der i 1905 erhværvedes for det store kongelige Bibliothek fra det bekjendte Frankfurter Antikvariat JOSEPH BAER & Co. I et af dettes Kataloger[1] er der givet en udførlig og omhyggelig Afhandling om dette Tryk. Forfatteren af denne Afhandling har forsøgt at bestemme de tre Tryks indbyrdes Forhold og Forhold til et Par bevarede Opskrifter af den samme Sang. Men den typografiske Side af Sagen har han ikke indladt sig paa; han bestemmer dette Tryk som trykt af Arndes, de to andre synes han ikke at have seet.

Her skal gives en kort Beskrivelse af Trykket i det store kongelige Bibliothek.

Bl. 1 a (Titel): ¶ Wat in hundert iaren vnde nu is ghescheen | In dethmerschen / dat mach me hyr lesen vñ seen | *Herunder et Træsnit forestillende en Landsknægt, 140 × 83 mm., i en svær Ramme. Bl. 1 b:* (A)Lze me schref dusent. iiij. hundert vnde vere | Do quam in dethmerschen eyn groter heer | *Bl. 8 a, L. 24:* Dar wy vns myt em mögẽ vrowẽ to ewighẽ tydẽ Amẽ | *Bl. 8 b tomt.*

8 Bl. 4°. U. Sign. 6 4-linede Stropher paa Siden.

Typerne synes ganske vist at være identiske med Stephan Arndes' fra Bibelen 1494, men jeg er dog noget i Tvivl om, hvorvidt man tør tilskrive denne Bogtrykker dette Tryk. For det første har jeg ikke hos Arndes fundet den her anvendte Form af Rubriktegnet og den karakteristiske lidt skraa Streg, forneden forsynet med lille Hage, der udgaaer til højre, som benyttes som Komma og Alineategn. Heller ikke den foreliggende Form af det Lombard Initial A, der findes Bl. 1 b, har jeg kunnet finde hos Arndes, som benytter andre Former af dette Lombard Bogstav. Den Form af Dobbeltbogstavet ſi, som forekom-

[1] Frankfurter Bücherfreund. 4. Jahrg. 1905 S. 73—77.

mer i dette Tryk, med en tydelig Prik over i'et, har jeg fundet i et Tryk af Stephan Arndes fra 1511.

Dette Digt maa have fundet en god Afsætning, thi det foreligger optrykt med samme Typer, Side for Side, kun med nogle orthografiske Afvigelser og nogle Trykfejl. Af denne Udgave existerer der kun to Blade, Bl. 6 og Bl. 7, i Universitetsbibliotheket i Rostock. Dr. AD. HOFMEISTER løste dem ud af et Bogbind. KRAUSE[1] hævder, at det er et Rostocker-Tryk, og han er tilbøjelig til at henføre det til Bogtrykkeren *Hermann Barkhusen*. Ogsaa BAER, der omtaler disse Fragmenter, nævner Rostock som Trykkestedet. Ved Dr. KOHFELDT'S Velvilje har jeg havt disse Blade til nærmere Undersøgelse, og der kan ikke være nogen Tvivl om, at vi her have at gjøre med et Produkt af den samme Presse, der har udsendt den ovenfor omtalte Udgave.

[1] Anf. St. S. 5.

MARINUS DE FREGENO's
TRYKTE AFLADSBREVE

FOR Afladshandelen, saaledes som den dreves i Slutningen af det 15de Aarhundrede, kom Bogtrykkerkunstens Opfindelse til at spille en betydelig Rolle. Disse Tusinder af enslydende Formularer, der kun skulde udfyldes med forskjellige Navne og forskjellige Dateringer, egnede sig i særlig Grad til at mangfoldiggjøres i Bogtrykkerpressen. Allerede 1455 tryktes der Afladsblanketter i de ældste Trykkerier i Mainz, og senere tage Afladskommissærerne regelmæssig Bogtrykkerkunsten i sin Tjeneste. Vi have ovenfor seet Johan Snell trykke Afladsbreve og Gotfred af Ghemen trykke Broderskabsbreve, der jo ere beslægtede med Afladsbrevene. Her skal omtales et Par Tryk, som en af de mest berygtede Afladskræmmere, som i Slutningen af det 15de Aarhundrede hjemsøgte Norden, *Marinus de Fregeno*, lod udføre specielt for sin Virksomhed i Danmark.

Denne Prælat kom allerede 1460 til Meklenburg [1], sandsynligvis paa Gjennemrejse til Sverrig og Finland, hvor han virkede indtil 1463. Den 22. Sept. 1462 er han i Kalmar [2], og d. 5te i en ikke nævnt Maaned samme Aar udsteder han et Afladsbrev i Linköping til Nonnerne i Vreta Kloster i Östergötland [3]. Efter forskjellige Konflikter med Kong Christiern drog han tilbage til Meklenburg 1463. Vi finde ham 1465 i Polen, hvor Kasimir III. lod ham fængsle. Samme Aar rejste Chri-

[1] Schröder, Papist. Meklenburg. II, S. 2132.

[2] Langebeks Excerpter. Nr. 235.

[3] Aftrykt af Frithiof Hall, Vreta Kloster. (Progr.) Gefle, 1902, S. 19.

stiern I. Beskyldninger mod ham for med Urette at have tilbageholdt den Kongen tilkommende Andel i de indsamlede Penge og Klenodier, og en dansk Gesandt afsendtes til Lübeck for at forhandle derom med Pavens Befuldmægtigede[1].

Vi træffe atter Marinus de Fregeno i Nordtyskland i Slutningen af 1473 som Sixtus IV's Udsending for at indsamle Penge til Tyrkerkrigene. Ved Hjælp af de af ham udstedte Afladsbreve kunne vi nogenlunde følge ham paa denne Rejse. D. 8. Oktober 1473 var han i Plön[2], allerede i December har han sine Agenter helt oppe i Ditmarsken, thi den 20de i denne Maaned udfærdiger han i Güstrow et Afladsbrev for Matth. Boje i Meldorf[3]. Endnu d. 25. Febr. 1474 er han i Güstrow[4], og d. 12. Juli er han i Rostock[5]. I Slutningen af dette Aar har han forlagt sin Virksomhed til Danmark; d. 13. Dec. opholder han sig i Haderslev[6], og allerede d. 20. Dec. er han i Odense[7].

Medens alle de hidtil omtalte Afladsbreve have været skrevne, lader det sig paavise, at Marinus de Fregeno fra 1475 har benyttet trykte Blanketter, sandsynligvis paa Grund af hans Afladshandels voxende Omfang.

I Nationalmusæets 2. Afdeling findes et Afladsbrev trykt paa Pergament udstedt d. 15. Maj 1475 i Grenaa (Grindis) til Otto Nielsen paa Bjørnsholm. Det stammer fra Rosenkrantzernes Arkiv paa Rosenholm og skjænkedes til Musæet 1807 af Statsminister NIELS ROSENKRANTZ[8]. NYERUP har omtalt det sammen med de øvrige i Nationalmusæet opbevarede Afladsbreve[9], men han skjænker ikke Bladets Typografi nogen Omtale.

Det viser sig nu, at dette Afladsbrev er trykt af Nordtysklands største Bogtrykker *Lucas Brandis* i Lübeck. Det er trykt med hans Type

[1] Werlauff, Skand. Lit. Selsk. Skr. XVI, S. 142—143.
[2] Westphalen, Mon. IV, S. 3321.
[3] Westphalen. III, S. 1766—67.
[4] Westphalen. II, S. 2268—69.
[5] Westphalen. IV, S. 3321.
[6] Terpager, Ripæ Cimbr. S. 96—98.
[7] Smst. S. 98—100.
[8] Se Dagen. 1807, Nr. 91.
[9] Antiqv. Annaler. III, S. 227—30.

I nostri pape Sixti quarti ac
sedniũ peccatorꝝ ꝑ eũdez· S·d
n·ꝑie·ac ducatũ slesvvicẽn·hol
sacalẽ et occidentalẽ atq3 dith
mouinciarũ quõlibet accedenti
bu[Militi Dño Ottoni Nicolai]
in

ma nobis ordinato reposuit au
ct secularẽ vel regularẽ q̃ oim̃
pei quũolz reseruatis de quibus
co et sel' in mortis articlo dicta
au ꝛc· Dñs noster ihesus xp̃s
miq3 aplorũ eius petri et pauli
aciculo excõmunicacõis suspen
sio stituo te sacramtis ecclie vni
tate sedi reseruatis de q̃bz cor
de oẽs penas ꝑ eis in pñti sclo
et nẽ hac vice tibi impcioꝛ quaz
ret cõfessoꝛ addat et dispenso
tes ecclíasticos actus te reabi
lis roborari fecimus· Datum
G

Marini . ac sedis aplice pthonotarius . defensiõe fidei catholice cõtra turc . mõasterien. camineñ . ꝛ fuerine . state aliũde intra limites dictarũ . . .

merito . fuit auctoritate aplica nobis in hoꝝ criminũ excessuũ ꝛ delictoꝝ . sis fuerit pleissimã indulgẽciã ꝛ . forma aũt talis ẽ. Misereatur . iesu cristi beatoꝝ qꝫ aploꝝ eius per excõmunicacõis suspẽsionis ꝛ . fideliũ . insup te absolvo ab . essus es vł libenter confitereris vel ad terrã sanctã eũtibꝫ ecclia cã nisi ex volũtario homicidio vł . amen . In quoꝝ fidẽ nrẽ lega . . .

1 B[1]. Vi træffe Lucas Brandis i Merseburg d. 3. Aug. 1473, og hans ældste daterede Tryk fra Lübeck, *Rudimentum Novitiorum*, er fra d. 5. Aug. 1475: det foreliggende Afladsbrev er altsaa ældre end dette Værk, og maa velsagtens være trykt i Begyndelsen af 1475. Lucas Brandis var paa den Tid den eneste Bogtrykker i Nordtyskland.

Da det blev nødvendigt at trykke et nyt Oplag af Afladsblanketten, henvendte Marinus de Fregeno sig ikke til Lucas Brandis, men til det nyoprettede Bogtrykkeri, som Michaelisbrødrene havde oprettet i Rostock, hvis ældste Frembringelse en Udgave af *Lactantius* er dateret d. 9. April 1476. I Rigsarkivet findes en uudfyldt Blanket paa Pergament med vedhængende Segl[2], og i den Arnamagnæanske Samling af danske Diplomer[3] findes et Afladsbrev paa Pergament af samme Tryk udstedt d. 12. Dec. 1476 til Kirsten Asmundsdatter.

Dette Oplag er et Optryk af Lucas Brandis' Tryk, men der er en Afvigelse, idet Sætningen L. 16—17: *et remitto tibi omnes penas pro eis in præsenti seculo et in purgatorio tibi debitas quantum claves ecclesie se extendunt* er udeladt; om dette er skeet med Marinus de Fregeno's Vidende og Vilje eller ved en Fejl fra Trykkerens Side, lader sig jo ikke afgjøre.

Der er i denne Udgave anvendt den gothiske Type, der indtil 1481 var den eneste, som Michaelisbrødrene raadede over. Jeg har tidligere paavist en Del hidtil ukjendte Tryk fra dette Trykkeri[4], og til disse slutter nu dette Afladsbrev sig.

I det danske Selskabs Samling[5] fandtes et trykt Afladsbrev paa Pergament udstedt af Marinus de Fregeno i Wæ (i Skaane) d. 3. Okt. 1476 til Oluf Nielsen. Dette er nu tabt, men der kan næppe være nogen Tvivl om, at det har været et Exemplar af Rostocker Blanketten.

Et Afladsbrev i den Arnamagnæanske Diplomsamling[6], som Marinus

[1] Proctor, Index. I, S. 168.
[2] Voss' Saml. Afladsbreve. Nr. 1.
[3] Fasc. 5, Nr. 17.
[4] Jahrb. d. Vereins f. meklenb. Gesch. LXX, S. 115—18.
[5] Det Kgl. Danske Selskabs Begyndelse og Tilvext. 1748. S. 194, Nr. 94.
[6] Fasc. 63, Nr. 6. Omtalt af Pontoppidan, Ann. Eccl. Dan. II, 669.

de Fregeno udstedte d. 20. Okt. 1475 til Søstrene i St. Klaras Kloster, er ikke paa en trykt Blanket.

Marinus de Fregeno blev 1480 Biskop i Cammin i Pommern. Han havde ved sin tidligere Virksomhed lagt sig for Had, og Indbyggerne i Greifswalde overfaldt ham paa Kirkegaarden med Skældsord og Stenkast; han rejste til Rom for at blive Kardinal men døde der[1].

[1] Eickstet, Epit. Annal. Pomeraniæ. 1728. 4°. S. 111—12.

MATTHÆUS BRANDIS

DET her gjengivne Afladsbrev paa Papir vedrører i særlig Grad Danmark. Det kjøbtes til det kongelige Bibliothek i 1871 paa Auktionen efter Fuldmægtig ANTON PETERSEN [1]. Dets Sammenhæng med Danmark blev imidlertid ikke erkjendt, og det har henstaaet i den udenlandske Afdeling, indtil jeg fik det ihænde ved en bibliografisk Undersøgelse af Bibliothekets Afladsbreve. Det viste sig da, at det var Originalen til det Afladsbrev, som allerede SEIDELIN har aftrykt [2]. Ant. Petersen havde meddelt Udgiveren, at han havde kjøbt det paa Auktionen efter Professor KALL-RASMUSSEN, der paa mødrene Side nedstammede fra Flensborg.

Det er udstedt for *Name Johannis Vollich vxor cū filijs* d. 15de December 1501. *Namen Jensen* vides at have været en anseet Borger og Raadmand i Flensborg. De her optrædende Afladskræmmere vare *Johannes Speglin*, Professor og Abbed i Cistercienserklosteret Alterippe i Pfalz, og Doctor *Hermannus Andree* (Herman Andersen) fra St. Hans Kloster i Odense; de ere dog kun Subdelegater for Datidens største Afladskræmmer *Raimundus Peraudi*, der med saa stor Ihærdighed organiserede Afladshandelen i Norden i 1487—90 og i 1501—3. Hans Liv og Virksomhed særlig i Norden er allerede udførligt behandlet af H. F. RØRDAM [3]. Her skal da kun mindes om, at han ved Pave Alex-

[1] Fortegnelse over afd. Fuldmægtig Anton Petersens efterl. Bogsamling. 1871. S. 71, Nr. 38.

[2] Diplomatarium Flensborgense. II, S. 1—3.

[3] Kirke-Kalender for Slesvig Stift. II. 1864. S. 105—120; smlgn. N. Paulus, Raimund Peraudi als Ablasskommissar (Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. XXI, 645 ff.).

ander VI's Jubilæumsbulle af 5. Okt. 1500 fik betroet Hværvet at være Afladskommissær for Tyskland og Norden. Han havde imidlertid mange Vanskeligheder at overvinde, og først i Begyndelsen af September 1501 gav den tyske Rigsdag sin Tilladelse til, at Afladen maatte forkyndes i Tyskland; men ved Hjælp af sine Subdelegater lykkedes det ham, som det synes, hurtigt at faa Virksomheden organiseret. D. 30. Nov. 1501 sluttede Johan Speglin Kontrakt med Hertug Frederik af Slesvig og Holsten om Forkyndelsen af Afladen i dennes Lande[1]. Og Johannitermunken Herman Andersen fra Odense var hans Agent for Kongeriget Danmark.

Her se vi altsaa begge Subdelegaterne optræde sammen. Paa samme Maade udstede de begge et Afladsbrev i Malmø d. 23. Dec. 1502 for en Oluf Jensen[2]. Det er sandsynligt, at Originalen til dette har været udstedt paa den samme trykte Blanket som det her foreliggende Afladsbrev. Ellers synes de at have benyttet sig af andre trykte Blanketter, i hvilke kun Raimund Peraudi's Navn og Segl findes. Som en af hans Agenter optaadte i Ribe i August 1503 en vis *Urbanus de Urbanis de Monte sancto de Roma*[3], om hvem vi iøvrigt intet vide.

Det trykte Blad er forholdsvis vel bevaret og er næppe synderlig beskaaret. Dets Størrelse er nu 192 × 286 mm. Det indeholder 25 Linier; Skriftkolonnens Størrelse er 117 × 245 mm. Under Texten er der Spor af et paatrykt rødt Voxsegl. Den anvendte Texttype er den, som Matthæus Brandis anvendte 1502 i sin Udgave af *Nic. de Blony, Medicina spiritualis*, og i den plattyske Udgave af den forkortede Saxobearbejdelse. Typen kan ogsaa paavises i Aaret 1501 i de Broderskabsbreve, som jeg[4] efter de af Klemming givne Faksimiler og Oplysninger har bestemt som Frembringelser af Matth. Brandis' Presse. De i vort Aktstykke benyttede Missaltyper ere de samme, som han 1510 anvendte i Kjøbenhavn til Trykningen af sit *Missale Hafniense*. Det xylograferede Initial 𝔍 kan ikke ellers paavises i hans Bøger. Brevet

[1] Udg. af Rørdam, Anf. St. S. 118—120.

[2] Rørdam, Anf. St. S. 112[1].

[3] Terpager, Ripæ Cimbr. S. 94—95.

[4] Bidrag til Lübecks Bogtrykkerhistorie. S. 38.

Vs Lansanen̄ ac hermānus andree
Arcostolice Ꝟlecnō reuerendissimi In
xpolegati cōmissarij Uniuersis et sin
guler diuina ꝓuidēcia papa sextus et
mo fidei inimicos iuxta ordinacionē
nrāre pn̄t visitādo ecclesias ꝑ nos de
puta ssint eligere confessorē ydoneū se
culagenerraliter vel specialiter reserua
tis idē sedi nō reseruatis vita eis co
mites tunc decedere nō contingat ple
nissingulos xpifideles hmōi ac eorū
ꝑnēcōnibȝ Disciplinis et ceteris oibȝ
ſ ꝑpetuū ꝑticipes fieri. Et ne sup ꝑ
mis quāta adhiberetur. si sub Bulla
suas forsan emanādis renouacōnibȝ
aut dei piā subuencionē et defensionē
iux approbam9 de suis bonis cōtule
rit Imus pariter et indulgem9 per pre
sen quingentesimo.

Ius xpūs ꝑ meritū sue passionis
te aus peccatis tuis. In noīe patris.

In mortis articulo.

Ei hac ꝑte cōmissa et tibi concessa te
ab scōfessis et oblitis Cōferendo tibi
plen clesie se extendunt. In noīe pa. &c.

er trykt før d. 15. Dec. 1501, og da det ikke er sandsynligt, at de to Subdelegater have ladet trykke deres Blanketter, før Afladshandelen var ordnet med de verdslige Myndigheder, kan man med Sikkerhed fastslaa Tiden for Trykningen til Efteraaret 1501. Denne Type, en god Schwabacher, har Matthæus Brandis fremstillet og benyttet i Tiden mellem 1497, da hans Broder Lucas med en anden Matthæus tilhørende Type trykte *Breviarium Otthinense*, og 1504, da han optræder i Ribe netop med denne Type fra 1497 og en ny meget lille Texttype. Saxotypen, som jeg har kaldt den her omhandlede Schwabacher, findes overhovedet ikke i Tryk udenfor denne Tidsperiode.

Hvor var Matthæus Brandis i disse Aar? Det vilde jo være af betydelig Interesse at faa dette Spørgsmaal besvaret, thi de med denne Type fremstillede Arbejder vedrøre jo næsten alle Danmark. Paa Grundlag af det givne Materiale kan man ikke naa et blot nogenlunde sikkert Resultat. Bogtrykkeriet i Lübeck domineredes lige fra Midten af Halvfemserne næsten helt af Stephan Arndes. Lucas Brandis trykte som ovenfor omtalt i 1497 med sin Broders Materiel, 1499 udsendte han en Bog af Petrus Ravennas med en ny Type[1], men samme Aar maa han møde i Retten paa Grund af Gjæld til sin Medhjælper *Jørgen Richolff*, og dette er det sidste, som vi høre om ham. Matthæus Brandis' Virksomhed før 1497 er kun delvis kjendt, men det er sandsynligt, at han ligesom Broderen har lidt under de daarlige Tider. Han havde allerede 1486 udmærket sig som Trykker af et Missale for Lübeck, og vi finde ham, som omtalt, allerede 1501 i Besiddelse af den Missaltype, hvormed han sandsynligvis 1504 trykte et Missale for Ribe Stift[2] og 1510 det kjøbenhavnske Missale. Det ligger da nær at antage, at Matthæus Brandis er brudt op fra Lübeck for at søge Virksomhed som Trykker af Missaler for danske Stifter, hvoraf kun Slesvig og Odense og maaske Viborg havde trykte Missaler. Saxo er sandsynligvis trykt paa dansk Grund, velsagtens etsteds i Hertugdømmerne. Nic. de Blonys Bog er uden Tvivl trykt omtrent paa samme Tid, og den er dateret 1502. Det eneste kjendte Exemplar af denne Bog tilhørte først en *Hans*

[1] Lange, Anf. Skr. S. 22—23.

[2] Lange, Anf. Skr. S. 43—44.

Thomsen i *Ribe* og var allerede 1516 i *Peter Eriksen Skaaning*, Munk i Klosteret i Helsingørs Besiddelse, og det er sandsynligt, at Matth. Brandis har forhandlet den i Ribe. Der synes at være en overvejende Sandsynlighed for, at Matthæus Brandis' Arbejder, der ere fremstillede med Saxotypen, ere udførte, ikke i Lübeck men derimod et eller andet Sted i Hertugdømmerne, maaske i Slesvig, der var den vigtigste By og Domkapitlets Sæde, hvor der siden 1486 ingen Bogtrykker havde været bosat. Dog maa det udtrykkeligt fremhæves, at dette kun er en Formodning, der venter paa yderligere Bekræftelse fra nye Dokumenter.

INDHOLDSFORTEGNELSE

FAKSIMILER

B 5630.106
Analecta bibliographica;
Widener Library
005686597
3 2044 080 283 005